

<http://rcin.org.pl>

CORNELII TACITI

GERMANIA. AGRICOLA.

DIALOGUS DE ORATORIBUS.

TERTIUM RECOGNOVIT

CAROLUS HALM

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXV.
<http://reim.org.pl>

F.23786

CORNELII TACITI

GERMANIA. AGRICOLA.

DIALOGUS DE ORATORIBUS.

CORNELII TACITI
DE ORIGINE SITU MORIBUS AC
POPULIS GERMANORUM
LIBER.

BREVIARIUM. Cap. 1. Germaniae situs. 2. incolae indigenae. auctores gentis. nominis origo. Hercules. 3. barditus. ara Ulixis. 4. Germani, gens sincera. habitus corporum. 5. terrae natura. non aurum, non argentum, nec aestimatum. 6. Germanorum arma, equitatus, peditatus, ordo militiae. 7. reges, duces, sacerdotes. 8. feminarum virtus et veneratio. Veleda. Albruna. 9. dii, sacra, simulacra nulla. 10. auspicia, sortes. ex equis, e captivo praesagia. 11. consultationes publicae et conventus. 12. accusationes, poenae, ius redditum. 13. scuto frameaque ornati iuvenes, principum comites. eorum virtus et fama. 14. gentis bellica studia. 15. in pace venatio, otium. collata principibus munera. 16. urbes nullae. vici, domus, specus suffugium hiemi et receptaculum frugibus. 17. vestitus virorum, feminarum. 18. matrimonia severa. dos a marito oblata. 19. pudicitia. adulterii poena. monogamia. liberorum numerus non finitus. 20. liberorum educatio. successio nis leges. 21. patris, propinqui amicitiae inimicitiaeque susceptae homicidii pretium. hospitalitas. 22. lotio, victus, ebriorum rixae. consultatio in conviviis. 23. potus, cibus. 24. spectacula. aleae furor. 25. servi, libertini. 26. faenus ignotum. agricultura. anni tempora. 27. funera, sepulchra, luctus.

28. Singularum gentium instituta. Galli, olim valida gens, in Germaniam transgressi, Helvetii, Boii. Aravisci, Osi, incertum genus. Germanicae originis populi Treveri, Nervii, Vangiones, Triboci, Nemetes, Ubii. 29. Batavi, Chattorum proles. Mattiaci. decumates agri. 30. 31. Chattorum regio, habitus, disciplina militaris, vota, virtutis incentiva. 32. Usipi, Tencteri, equitatu praestantes. 33. Bructerorum sedes, a Chamavis et Angrivariis occupatae. 34. Dulgubnii. Chasuari. Frisii. 35. Chauci, pacis studio iustitia et virtute nobiles. 36. Cherusci et Fosi, a Chattis victi. 37. Cimbrorum parva civitas, gloria ingens. Romanorum clades. Germani triumphati magis quam victi. 38. Sueborum numerus, mores. 39. Semnonum religio, victimae humanae. 40. Langobardi. Reu

digni. Aviones. Anglii. Varini. Eudoses. Suardones. Nuitones. Nerthi cultus communis. 41. Hermunduri. 42. Naristi. Marcomani. Quadi. 43. Marsigni. Cotini. Osi. Buri. Lugiorum civitates, Harli, Helvecones, Manimi, Elisii, Nahanarvali; horum numen Alcis. Gotones. Rugii. Lemovii. 44. Suiones, classibus valentes. 45. mare pigrum. Aestii, matris deum cultores, succinum legunt. Sitonibus femina imperat. 46. Peucini, Venedi, Fenni, Germani an Sarmatae? eorum feritas, paupertas. hominum monstra, Hellusii, Oxiones.

1. Germania omnis a Gallis Raetisque et Pannoniis Rheno et Danuvio fluminibus, a Sarmatis Dacisque mutuo metu aut montibus separatur: cetera Oceanus ambit, latos sinus et insularum inmensa spatia complectens, nuper cognitis quibusdam gentibus ac regibus, quos bellum aperuit. 5 Rhenus, Raeticarum Alpium inaccesso ac praecipiti vertice ortus, modico flexu in occidentem versus septentrionali Oceano miscetur. Danuvius molli et clementer edito montis Abnobae iugo effusus pluris populos adit, donec in Ponticum mare sex meatibus erumpat: septimum os paludibus¹⁰ hauritur.

2. Ipsos Germanos indigenas crediderim minimeque aliarum gentium adventibus et hospitiiis mixtos, quia nec terra olim sed classibus advehebantur qui mutare sedes quaerebant, et inensus ultra utque sic dixerim adversus Oceanus raris ab orbe nostro navibus aditur. quis porro, prae- 5 ter periculum horridi et ignoti maris, Asia aut Africa aut Italia relicta Germaniam peteret, informem terris asperam caelo, tristem cultu aspectuque, nisi si patria sit?

Celebrant carminibus antiquis, quod unum apud illos memoriae et annalium genus est, Tuistonem deum terra edi-¹⁰ tum et filium Mannum, originem gentis conditoresque. Manno tris filios adsignant, e quorum nominibus proximi Oceano Ingaevones, medii Herminones, ceteri Istaevones vocentur. quidam, ut in licentia vetustatis, pluris deo ortos plurisque gentis appellationes, Marsos Gambrivos Suebos¹⁵ Vandilios adfirmant, eaque vera et antiqua nomina. ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum, quoniam qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ac nunc Tungri, tunc Germani vocati sint: ita nationis nomen in gentis evaluisse paulatim, ut omnes primum a victore ob²⁰

metum, mox etiam a se ipsis invento nomine Germani vocarentur.

3. Fuisse apud eos et Herculem memorant, primumque omnium virorum fortium ituri in proelia canunt. sunt illis † haec quoque carmina, quorum relatu, quem barditum vocant, accendunt animos futuraeque pugnae fortunam ipso
 5 cantu augurantur; terrent enim trepidantve, prout sonuit acies, nec tam vocis ille quam virtutis concentus videtur. adfectatur praecipue asperitas soni et fractum murmur, obiectis ad os scutis, quo plenior et gravior vox repercussu intumescat. ceterum et Ulixem quidam opinantur longo illo
 10 et fabuloso errore in hunc Oceanum delatum adisse Germaniae terras, Asciburgiumque, quod in ripa Rheni situm hodieque incolitur, ab illo constitutum nominatumque; aram quin etiam Ulixi consecratam, adiecto Laertae patris nomine, eodem loco olim repertam, monumentaque et tumulos quos-
 15 dam Graecis literis inscriptos in confinio Germaniae Raetiaeque adhuc extare. quae neque confirmare argumentis neque refellere in animo est: ex ingenio suo quisque demat vel addat fidem.

4. Ipse eorum opinioni accedo, qui Germaniae populos nullis [aliis] aliarum nationum conubiis infectos propriam et sinceram et tantum sui similem gentem extitisse arbitrantur. unde habitus quoque corporum, quamquam in tanto
 5 hominum numero, idem omnibus: truces et caerulei oculi, rutilae comae, magna corpora et tantum ad impetum valida: laboris atque operum non eadem patientia; minimeque sitim aestumque tolerare, frigora atque inediae caelo solove adsuert.

5. Terra etsi aliquanto specie differt, in universum tamen aut silvis horrida aut paludibus foeda, umidior qua Gallias, ventosior qua Noricum ac Pannoniam aspicit: satis ferax, frugiferarum arborum inpatiens, pecorum fecunda, sed
 5 plerumque improcera. ne armentis quidem suus honor aut gloria frontis: numero gaudent, eaeque solae et gratissimae opes sunt. argentum et aurum propitiine an irati di negaverint dubito. nec tamen adfirmaverim nullam Germaniae venam argentum aurumve gignere: quis enim scrutatus est?

possessione et usu haud perinde adficiuntur. est videre 10
 apud illos argentea vasa, legatis et principibus eorum mu-
 neri data, non in alia vilitate quam quae humo finguntur;
 quamquam proximi ob usum commerciorum aurum et argen-
 tum in pretio habent formasque quasdam nostrae pecuniae
 adgnoscent atque eligunt: interiores simplicius et antiquius 15
 permutatione mercium utuntur. pecuniam probant veterem
 et diu notam, serratos bigatosque. argentum quoque magis
 quam aurum sequuntur, nulla adfectione animi, sed quia nu-
 merus argenteorum facilior usui est promisca ac vilia mer-
 cantibus.

20

6. Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum
 colligitur. rari gladiis aut maioribus lanceis utuntur: hastas,
 vel ipsorum vocabulo frameas gerunt angusto et brevi ferro,
 sed ita acri et ad usum habili, ut eodem telo, prout ratio po-
 scit, vel cominus vel eminus pugnent. et eques quidem 5
 scuto frameaque contentus est, pedites et missilia spargunt
 pluraque singuli, atque inimmensum vibrant, nudi aut sa-
 gulo leves. nulla cultus iactatio; scuta tantum lectissimis co-
 loribus distingunt. paucis loricae, vix uni alterive cassis
 aut galea. equi non forma, non velocitate conspicui. sed 10
 nec variare gyros in morem nostrum docentur: in rectum aut
 uno flexu dextros agunt, ita coniuncto orbe ut nemo poste-
 rior sit. $\times$ in universum aestimanti plus penes peditem ro-
 boris; eoque mixti proeliantur, apta et congruente ad eque-
 strem pugnam velocitate peditum, quos ex omni iuventute de- 15
 lectos ante aciem locant. definitur et numerus: centeni ex
 singulis pagis sunt, idque ipsum inter suos vocantur, et quod
 primo numerus fuit, iam nomen et honor est. acies per cu-
 neos componitur. cedere loco, dummodo rursus instes, consi-
 lii quam formidinis arbitrantur. corpora suorum etiam in 20
 dubiis proeliis referunt. scutum reliquisse praecipuum flagi-
 tium, nec aut sacris adesse aut concilium inire ignominioso
 fas; multique superstites bellorum infamiam laqueo finierunt.

7. Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt. nec
 regibus infinita aut libera potestas, et duces exemplo potius
 quam imperio, si prompti, si conspicui, si ante aciem agant,
 admiratione praesunt, ceterum neque animadvertere neque

5 vincire, ne verberare quidem nisi sacerdotibus permissum, non quasi in poenam nec ducis iussu, sed velut deo imperante, quem adesse bellantibus credunt. effligiesque et signa quaedam detracta lucis in proelium ferunt; quodque praecipuum fortitudinis incitamentum est, non casus nec fortuita conglobatio turmam aut cuneum facit, sed familiae et
 10 propinquitates; et in proximo pignora, unde feminarum ululatus audiri, unde vagitus infantium. hi cuique sanctissimi testes, hi maximi laudatores: ad matres, ad coniuges volnera ferunt; nec illae numerare aut exigere plagas pavent,
 15 cibosque et hortamina pugnantibus gestant.

8. Memoriae proditur quasdam acies inclinatas iam et labantes a feminis restitutas constantia precum et obiectu pectorum et monstrata cominus captivitate, quam longe impatientius feminarum suarum nomine timent, adeo ut efficacius obligentur animi civitatum, quibus inter obsides puellae quoque nobiles imperantur. inesse quin etiam sanctum aliquid et providum putant, nec aut consilia earum aspernantur aut responsa neglegunt. vidimus sub divo Vespasiano Veledam, diu apud plerosque numinis loco habitam; sed et
 10 olim Albrunam et compluris alias venerati sunt, non adulatione nec tamquam facerent deas.

9. Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent. Martem concessis animalibus placant [et Herculem]. pars Sueborum et Isidi sacrificat: unde causa et origo peregrino sacro, parum comperi, nisi quod signum ipsum in modum liburnae figuratum docet advectam religionem. ceterum nec cohibere parietibus deos neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine caelestium arbitrantur: lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellant secretum illud quod
 10 sola reverentia vident.

10. Auspicia sortesque ut qui maxime observant: sortium consuetudo simplex. virgam frugiferae arbori decisam in surculos amputant eosque notis quibusdam discretos super candidam vestem temere ac fortuito spargunt. mox, si
 5 publice consultetur, sacerdos civitatis, sin privatim, ipse pater familiae, precatus deos caelumque suspiciens ter singu-

los tollit, sublato secundum impressam ante notam interpretatur. si prohibuerunt, nulla de eadem re in eundem diem consultatio; si permissum, auspicio adhuc fides exigitur. et illud quidem etiam hic notum, avium voces volatus-¹⁰ que interrogare: proprium gentis equorum quoque praesagia ac monitus experiri. publice aluntur isdem nemoribus ac lucis, candidi et nullo mortali opere contacti; quos presuros sacro curru sacerdos ac rex vel princeps civitatis comitantur hinnitusque ac fremitus observant. nec ulli auspicio¹⁵ maior fides, non solum apud plebem, sed apud proceres, apud sacerdotes; se enim ministros deorum, illos conscios putant. est et alia observatio auspicio, qua gravium bellorum eventus exploratur. eius gentis, cum qua bellum est, captivum quoque modo interceptum cum electo popularium²⁰ suorum, patriis quemque armis, committunt: victoria huius vel illius pro praeiudicio accipitur.

11. De minoribus rebus principes consultant, de maioribus omnes, ita tamen ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur. coeunt, nisi quid fortuitum et subitum incidit, certis diebus, cum aut inchoatur luna aut impletur; nam agendis rebus hoc auspiciatissimum⁵ initium credunt. nec dierum numerum, ut nos, sed noctium computant. sic constituunt, sic condicunt: nox ducere diem videtur. illud ex libertate vitium, quod non simul nec ut iussi conveniunt, sed et alter et tertius dies cunctatione coeuntium absumitur. ut turbae placuit, considunt armati. silentium per¹⁰ sacerdotes, quibus tum et coercendi ius est, imperatur. mox rex vel princeps, prout aetas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur, auctoritate suadendi magis quam iubendi potestate. si displicuit sententia, fremitu aspernantur; si placuit, frameas concutiunt:¹⁵ honoratissimum adsensus genus est armis laudare.

12. Licet apud concilium accusare quoque et discrimen capitis intendere. distinctio poenarum ex delicto. proditores et transfugas arboribus suspendunt; ignavos et imbelles et corpore infames caeno ac palude, iniecta insuper crate, mergunt. diversitas supplicii illuc respicit, tamquam scelera⁵ ostendi oporteat, dum puniuntur, flagitia abscondi. sed et

levioribus delictis pro modo poena: equorum pecorumque numero convicti multantur. pars multae regi vel civitati, pars ipsi qui vindicatur vel propinquis eius exsolvitur. eliguntur
 10 in isdem conciliis et principes, qui iura per pagos vicosque reddunt; centeni singulis ex plebe comites consilium simul et auctoritas adsunt.

13. Nihil autem neque publicae neque privatae rei nisi armati agunt. sed arma sumere non ante cuiquam moris quam civitas suffecturum probaverit. tum in ipso concilio vel principum aliquis vel pater vel propinqui scuto frameaque iuvenem ornant: haec apud illos toga, hic primus iuventae honos; ante hoc domus pars videntur, mox rei publicae. insignis nobilitas aut magna patrum merita principis dignitatem etiam adulescentulis adsignant: ceteris robustioribus ac iam pridem probatis adgregantur, nec rubor inter comites
 10 adspici. gradus quin etiam ipse comitatus habet, iudicio eius quem sectantur; magnaue et comitum aemulatio, quibus primus apud principem suum locus, et principum, cui pluri et acerrimi comites. haec dignitas, hae vires, magno semper electorum iuvenum globo circumdari, in pace decus,
 15 in bello praesidium. nec solum in sua gente cuique, sed apud finitimas quoque civitates id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat; expetuntur enim legationibus et muneribus ornantur et ipsa plerumque fama bella profligant.

14. Cum ventum in aciem, turpe principi virtute vinci, turpe comitatu virtutem principis non adaequare. iam vero infame in omnem vitam ac probrosum superstitem principi suo ex acie recessisse: illum defendere, tueri, sua quoque
 5 fortia facta gloriae eius adsignare praecipuum sacramentum est: principes pro victoria pugnant, comites pro principe. si civitas in qua orti sunt longa pace et otio torpeat, plerique nobilium adulescentium petunt ultro eas nationes, quae tum bellum aliquod gerunt, quia et ingrata genti quies et facilius
 10 inter ancipitia clarescunt magnumque comitatum non nisi vi belloque tuentur: exigunt enim a principis sui liberalitate illum bellatorem equum, illam cruentam victtricemque frameam. nam epulae et quamquam incompli, largi tamen apparatus

pro stipendio cedunt. materia munificentiae per bella et raptus. nec arare terram aut exspectare annum tam facile persuaseris quam vocare hostem et volnera mereri. pigrum quin immo et iners videtur sudore acquirere quod possis sanguine parare.

15. Quotiens bellanon ineunt, non multum venatibus, plus per otium transigunt, dediti somno ciboque, fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegata domus et penatium et agrorum cura feminis senibusque et infirmissimo cuique ex familia: ipsi hebet, mira diversitate naturae, cum idem homines sic ament inertiam et oderint quietem. mos est civitatibus ultro ac viritim conferre principibus vel armentorum vel frugum, quod pro honore acceptum etiam necessitatibus subvenit. gaudent praecipue finitimarum gentium donis, quae non modo a singulis sed et publice mittuntur, 10 electi equi, magna arma, phalerae torquesque; iam et pecuniam accipere docuimus.

16. Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit. vicos locant non in nostrum morem conexas et cohaerentibus aedificiis: suam quisque domum spatio circumdat, sive adversus casus ignis remedium sive inscitia aedificandi. ne caementorum quidem apud illos aut tegularum usus: materia ad omnia utuntur informi et citra speciem aut delectationem. quaedam loca diligentius inlinunt terra ita pura ac splendente, ut picturam ac liniamenta colorum imitetur. solent et sup- 10 terraneos specus aperire eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemis et receptaculum frugibus, quia rigorem frigorum eius modi loci molliunt, et si quando hostis advenit, aperta populatur, abdita [autem] et defossa aut ignorantur aut eo ipso fallunt quod quaerenda sunt. 15

17 Tegumen omnibus sagum fibula aut, si desit, spina consertum: cetera intecti totos dies iuxta focum atque ignem agunt. locupletissimi veste distinguntur, non fluitante, sicut Sarmatae ac Parthi, sed stricta et singulos artus exprimente. gerunt et ferarum pelles, proximi ripae neglegenter, ulterio- 5 res exquisitius, ut quibus nullus per commercia cultus. eli-

gunt feras et detracta velamina spargunt maculis pellibusque beluarum, quas exterior Oceanus atque ignotum mare gignit. nec alius feminis quam viris habitus, nisi quod feminae saepius lineis amictibus velantur eosque purpura variant, partemque vestitus superioris in manicas non extendunt, nudaë brachia ac lacertos; sed et proxima pars pectoris patet. quamquam severa illic matrimonia, nec ullam morum partem magis laudaveris. nam prope soli barbarorum singulis uxori-
 15 ribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine sed ob nobilitatem pluribus nuptiis ambiuntur.

18. Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert. intersunt parentes et propinqui ac probant munera, non ad delicias muliebres quaesita nec quibus nova nupta comatur, sed boves et frenatum equum et scutum cum framea gladio-
 5 que. in haec munera uxor accipitur, atque in vicem ipsa armorum aliquid viro adfert: hoc maximum vinculum, haec arcana sacra, hos conjugales deos arbitrantur. ne se mulier extra virtutum cogitationes extraque bellorum casus putet, ipsis incipientis matrimonii auspiciis admonetur venire se laborum periculorumque sociam, idem in pace, idem in proelio passuram ausuramque: hoc iuncti boves, hoc paratus equus, hoc data arma denuntiant. sic vivendum, sic pereundum: accipere se quae liberis inviolata ac digna reddat, quae nurus accipiant rursusque ad nepotes referantur.

19. Ergo saepta pudicitia agunt, nullis spectaculorum inlecebris, nullis conviviorum irritationibus corruptae. literarum secreta viri pariter ac feminae ignorant. paucissima in tam numerosa gente adulteria, quorum poena praesens
 5 et maritis permissa: abscisis crinibus, nudatam, coram propinquis expellit domo maritus ac per omnem vicum verbere agit; publicatae enim pudicitiae nulla venia: non forma, non aetate, non opibus maritum invenerit. nemo enim illic vitia ridet, nec corrumpere et corrumpi saeculum vocatur. melius
 10 quidem adhuc eae civitates, in quibus tantum virgines nubunt et cum spe votoque uxoris semel transigitur. sic unum accipiunt maritum quo modo unum corpus unamque vitam, ne ulla cogitatio ultra, ne longior cupiditas, ne tamquam maritum sed tamquam matrimonium, numerum liberorum

finire aut quemquam ex adgnatis necare flagitium habetur, 15
plusque ibi boni mores valent quam alibi bonae leges.

20. In omni domo nudi ac sordidi in hos artus, in haec corpora, quae miramur, excrescunt. sua quemque mater uberibus alit, nec ancillis aut nutricibus delegantur. dominum ac servum nullis educationis deliciis dignoscas: inter eadem pecora, in eadem humo degunt, donec aetas separet ingenuos, 5
virtus adgnoscat. sera iuvenum venus, eoque inexhausta pubertas. nec virgines festinantur; eadem iuventa, similis proceritas: pares validaeque miscentur, ac robora parentum liberi referunt. sororum filiis idem apud avunculum qui apud patrem honor. quidam sanctiorem artiolemque hunc nexum 10
sanguinis arbitrantur et in accipiendis obsidibus magis exigunt, tamquam et animum firmitus et domum latius teneant. heredes tamen successoresque sui cuique liberi, et nullum testamentum. si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres, patruī, avunculi. quanto plus propinquorum, 15
quanto maior adfinium numerus, tanto gratiosior senectus; nec ulla orbitatis pretia.

21. Suscipere tam inimicitias seu patris seu propinqui quam amicitias necesse est; nec inplacabiles durant: luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero recipitque satisfactionem universa domus, utiliter in publicum, quia periculosiores sunt inimicitiae iuxta libertatem. 5

Convictibus et hospitibus non alia gens effusius indulget. quemcumque mortalium arcere tecto nefas habetur; pro fortuna quisque apparatus epulis excipit. cum defecere, qui modo hospes fuerat, monstrator hospitii et comes; proximam domum non invitati adeunt. nec interest: pari humanitate 10
accipiuntur. notum ignotumque quantum ad ius hospitis nemo discernit. abeunti, si quid poposcerit, concedere moris; et poscendi in vicem eadem facilitas. gaudent muneribus, sed nec data imputant nec acceptis obligantur: vinculum inter hospites comitas. 15

22. Statim e somno, quem plerumque in diem extrahunt, lavantur, saepius calida, ut apud quos plurimum hiems occupat. lauti cibum capiunt: separatae singulis sedes et sua cuique mensa. tum ad negotia nec minus saepe ad convivia

5 procedunt armati. diem noctemque continuare potando nulli
 probrum. crebrae, ut inter vinolentos, rixae raro conviciis,
 saepius caede et vulneribus transiguntur. sed et de reconci-
 liandis invicem inimicis et iungendis adfinitatibus et adsci-
 scendis principibus, de pace denique ac bello plerumque in
 10 conviviiis consultant, tamquam nullo magis tempore aut ad sim-
 plices cogitationes pateat animus aut ad magnas incalescat.
 gens non astuta nec callida aperit adhuc secreta pectoris
 licentia ioci; ergo detecta et nuda omnium mens. postera die
 retractatur, et salva utriusque temporis ratio est: deliberant,
 15 dum fingere nesciunt, constituunt, dum errare non possunt.

23. Potui humor ex hordeo aut frumento, in quandam
 similitudinem vini corruptus: proximi ripae et vinum mer-
 cantur. cibi simplices, agrestia poma, recens fera aut lac
 concretum: sine apparatu, sine blandimentis expellunt famem.
 5 adversus sitim non eadem temperantia. si indulseris ebrietati
 suggerendo quantum concupiscunt, haud minus facile vitiis
 quam armis vincuntur.

24. Genus spectaculorum unum atque in omni coetu
 idem. nudi iuvenes, quibus id ludicrum est, inter gladios se
 atque infestas frameas saltu iaciunt. exercitatio artem para-
 vit, ars decorem, non in quaestum tamen aut mercedem:
 5 quamvis audacis lasciviae pretium est voluptas spectantium.
 aleam, quod mirere, sobrii inter seria exercent, tanta lucrandi
 perdendive temeritate ut, cum omnia defecerunt, extremo
 ac novissimo iactu de libertate ac de corpore contendant.
 victus voluntariam servitutem adit: quamvis iuvenior, quam-
 10 vis robustior, adligari se ac venire patitur. ea est in re prava
 pervicacia: ipsi fidem vocant. servos condicionis huius per
 commercia tradunt, ut se quoque pudore victoriae exsolvant.

25. Ceteris servis non in nostrum morem discriptis per
 familiam ministeriis utuntur: suam quisque sedem, suos
 penates regit. frumenti modum dominus aut pecoris aut
 vestis ut colono iniungit, et servus hactenus paret: cetera
 5 domus officia uxor ac liberi exsequuntur. verberare servum
 ac vinculis et opere coercere rarum: occidere solent, non
 disciplina et severitate, sed impetu et ira, ut inimicum, nisi
 quod impune est. liberi non multum supra servos sunt, raro

aliquod momentum in domo, nunquam in civitate, exceptis dumtaxat iis gentibus quae regnantur. ibi enim et super in- 10
genus et super nobiles ascendunt: apud ceteros impares libertini libertatis argumentum sunt.

26. Faenus agitare et in usuras extendere ignotum; ideoque magis servatur quam si vetitum esset. agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur; facilitatem partiendi camporum spatia praebent. arva per annos mutant, et su- 5
perest ager. nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant et prata separent et hortos rigent: sola terrae seges imperatur. unde annum quoque ipsum non in totidem digerunt species: hiems et ver et aestas intellectum ac vocabula habent, autumnus perinde nomen ac 10
bona ignorantur.

27. Funerum nulla ambitio: id solum observatur, ut corpora clarorum virorum certis lignis crementur. struem rogi nec vestibus nec odoribus cumulant: sua cuique arma, quorundam igni et equus adicitur. sepulcrum caespes erigit: monumentorum arduum et operosum honorem ut gravem de- 5
functis aspernantur. lamenta ac lacrimas cito, dolorem et tristitiam tarde ponunt. feminis lugere honestum est, viris meminisse.

Haec in commune de omnium Germanorum origine ac moribus accepimus: nunc singularum gentium instituta ritus- 10
que, quatenus differant, quaeque nationes e Germania in Gallias commigraverint, expediam.

28. Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctor divus Iulius tradit; eoque credibile est etiam Gallos in Germaniam transgressos: quantulum enim annis obstabat quo minus, ut quaeque gens evaluerat, occuparet permutaretque sedes promiscas adhuc et nulla regnorum potentia divisas? 5
igitur inter Hercyniam silvam Rhenumque et Moenum amnes Helvetii, ulteriora Boii, Gallica utraque gens, tenere. manet adhuc Boihaemi nomen significatque loci veterem memoriam quamvis mutatis cultoribus. sed utrum Aravisci in Pannoniam ab Osis [Germanorum natione] an Osi ab Araviscis in Germa- 10
niam commigraverint, cum eodem adhuc sermone institutis

moribus utantur, incertum est, quia pari olim inopia ac libertate eadem utriusque ripae bona malaque erant. Treveri et Nervii circa adfectionem Germanicae originis ultro ambitiosi sunt, tamquam per hanc gloriam sanguinis a similitudine et inertia Gallorum separentur. ipsam Rheni ripam haud dubie Germanorum populi colunt, Vangiones, Triboci, Nemetes. ne Ubii quidem, quamquam Romana colonia esse meruerint ac libentius Agrippinenses conditoris sui nomine vocentur, origine erubescunt, transgressi olim et experimento fidei super ipsam Rheni ripam collocati, ut arcerent, non ut custodirentur.

29. Omnium harum gentium virtute praecipui Batavi non multum ex ripa, sed insulam Rheni amnis colunt, Chattorum quondam populus et seditione domestica in eas sedes transgressus, in quibus pars Romani imperii fierent. manet honos et antiquae societatis insigne; nam nec tributis contemnuntur nec publicanus atterit: exempti oneribus et collationibus et tantum in usum procliorum sepositi, velut tela atque arma, bellis reservantur. est in eodem obsequio et Mattiacorum gens; protulit enim magnitudo populi Romani ultra Rhenum ultraque veteres terminos imperii reverentiam. ita sede finibusque in sua ripa, mente animoque nobiscum agunt, cetera similes Batavis, nisi quod ipso adhuc terrae suae solo et caelo acrius animantur.

Non numeraverim inter Germaniae populos, quamquam trans Rhenum Danuviumque consederint, eos qui decumates agros exercent: levissimus quisque Gallorum et inopia audax dubiae possessionis solum occupavere; mox limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur.

30. Ultra hos Chatti: initium sedis ab Hercynio saltu inchoatur, non ita effusis ac palustribus locis, ut ceterae civitates in quas Germania patescit, durans, si quidem colles paulatim rarescunt, et Chattos suos saltus Hercynius prosequitur simul ac deponit. duriora genti corpora, stricti artus, minax voltus et maior animi vigor. multum, ut inter Germanos, rationis ac sollertiae: praepone electos, audire praepositos, nosse ordines, intellegere occasiones, differre impetus, disponere diem, vallare noctem, fortunam inter dubia, vir-

tutem inter certa numerare, quodque rarissimum nec nisi 10
 Romanae disciplinae concessum, plus reponere in duce quam
 in exercitu. omne robur in pedite, quem super arma ferra-
 mentis quoque et copiis onerant: alios ad proelium ire vi-
 deas, Chattos ad bellum. rari excursus et fortuita pugna.
 equestrium sane virium id proprium, cito parare victoriam, 15
 cito cedere: velocitas iuxta formidinem, cunctatio propior
 constantiae est.

31. Et aliis Germanorum populis usurpatum raro et pri-
 vata cuiusque audentia apud Chattos in consensum vertit, ut
 primum adoleverint, crinem barbamque submittere, nec nisi
 hoste caeso exuere votivum obligatumque virtuti oris habi-
 tum. super sanguinem et spolia revelant frontem, seque 5
 tum demum pretia nascendi rettulisse dignosque patria ac
 parentibus ferunt: ignavis et imbellibus manet squalor. for-
 tissimus quisque ferreum insuper anulum (ignominiosum id
 genti) velut vinculum gestat, donec se caede hostis absol-
 vat. plurimis Chattorum hic placet habitus, iamque canent 10
 insignes et hostibus simul suisque monstrati. omnium penes
 hos initia pugnarum; haec prima semper acies, visu nova;
 nam ne in pace quidem voltu mitiore mansuescunt. nulli do-
 mus aut ager aut aliqua cura: prout ad quemque venere,
 aluntur, prodigi alieni, contemptores sui, donec exsanguis 15
 senectus tam durae virtuti impares faciat.

32. Proximi Chattis certum iam alveo Rhenum quique
 terminus esse sufficiat Usipi ac Tencteri colunt. Tencteri
 super solitum bellorum decus equestris disciplinae arte prae-
 cellunt; nec maior apud Chattos peditum laus quam Tencte-
 ris equitum. sic instituere maiores: posterius imitantur. hi lu- 5
 sus infantium, haec iuvenum aemulatio; perseverant senes.
 inter familiam et penates et iura successionum equi traduntur:
 excipit filius, non ut cetera, maximus natu, sed prout ferox
 bello et melior.

33. Iuxta Tencteros Bructeri olim occurrebant: nunc
 Chamavos et Angrivarios inmigrasse narratur, pulsus Bru-
 cteris ac penitus excisis vicinarum consensu nationum. seu
 superbiae odio seu praedae dulcedine seu favore quodam
 erga nos deorum; nam ne spectaculo quidem proelii invidere. 5

super sexaginta milia non armis telisque Romanis, sed quod magnificentius est, oblectationi oculisque ceciderunt. maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam.

34. Angrivarios et Chamavos a tergo Dulgubnii et Chausarii cludent aliaeque gentes haud perinde memoratae, a fronte Frisii excipiunt. maioribus minoribusque Frisiis vocabulum est ex modo virium. utraeque nationes usque ad Oceanum Rheno praetexuntur ambiuntque inmensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos. ipsum quin etiam Oceanum illa temptavimus: et superesse adhuc Herculis columnas fama volgavit, sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificentum est, in claritatem eius referre consensimus. nec defuit audentia Druso, Germanico: sed obstitit Oceanus in se simul atque in Herculem inquiri. mox nemo temptavit, sanctiusque ac reverentius visum de actis deorum credere quam scire.

35. Hactenus in occidentem Germaniam novimus: in septentrionem ingenti flexu redit. ac primo statim Chaucorum gens, quamquam incipiat a Frisiis ac partem litoris occupet, omnium quas exposui gentium lateribus optenditur, donec in Chattos usque sinuetur. tam immensum terrarum spatium non tenent tantum Chauca, sed et implent, populus inter Germanos nobilissimus, quique magnitudinem suam malint iustitia tueri. sine cupiditate, sine impotentia, quieti secretique nulla provocant bella, nullis raptibus aut latrociniiis populantur. id praecipuum virtutis ac virium argumentum est, quod, ut superiores agant, non per iniurias adsequuntur: prompta tamen omnibus arma ac, si res poscat, exercitus, plurimum virorum equorumque; et quiescentibus eadem fama.

36. In latere Chaucorum Chattorumque Cherusci nimiam ac marcentem diu pacem inaccessiti nutrierunt: idque iucundius quam tutius fuit, quia inter inpotentes et validos falso quiescas: ubi manu agitur, modestia ac probitas nomina superioris sunt. ita qui olim boni aequique Cherusci, nunc inertes ac stulti vocantur: Chattis victoribus fortuna in sapientiam cessit. tracti ruina Chaucorum et Fosi, conter-

mina gens adversarum rerum ex aequo socii sunt, cum in secundis minores fuissent.

37. Eundem Germaniae sinum proximi Oceano Cimbrī tenent, parva nunc civitas, sed gloria ingens. veterisque famae lata vestigia manent, utraque ripa castra ac spatia, quorum ambitu nunc quoque metiaris molem manusque gentis et tam magni exitus fidem. sescentimum et quadragesimum annum urbs nostra agebat, cum primum Cimbrorum audita sunt arma, Caecilio Metello et Papirio Carbone consulibus. ex quo si ad alterum imperatoris Traiani consulatum computemus, ducenti ferme et decem anni colliguntur: tam diu Germania vincitur. medio tam longi aevi spatio multa in vicem damna. non Samnis, non Poeni, non Hispaniae Galliaeve, ne Parthi quidem saepius admonere: quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas. quid enim aliud nobis quam caedem Crassi, amisso et ipse Pacoro, infra Ventidium deiectus oriens obiecerit? at Germani Carbone et Cassio et Scauro Aurelio et Servilio Caepione Gnaeoque Manlio fuis vel captis quinque simul consulares exercitus populo Romano, Varum trisque cum eo legiones etiam Caesari abstulerunt; nec impune C. Marius in Italia, divus Iulius in Gallia, Drusus ac Nero et Germanicus in suis eos sedibus perculerunt. mox ingentes Gai Caesaris minae in ludibrium versae. inde otium, donec occasione discordiae nostrae et civilium armorum expugnatis legionum hibernis etiam Gallias adfectavere; ac rursus inde pulsi proximis temporibus triumphati magis quam victi sunt.

38. Nunc de Suebis dicendum est, quorum non una, ut Chattorum Tencterorumve gens; maiorem enim Germaniae partem optinent, propriis adhuc nationibus nominibusque discreti, quamquam in commune Suebi vocentur. insigne gentis obliquare crinem nodoque substringere: sic Suebi a ceteris Germanis, sic Sueborum ingenui a servis separantur. in aliis gentibus seu cognatione aliqua Sueborum seu, quod saepe accidit, imitatione, rarum et intra iuventae spatium, apud Suebos usque ad canitiem horrentem capillum retorquere suetum, ac saepe in ipso vertice religatur; principes et ornatiorem habent. ea cura formae, sed innoxia; neque enim

ut ament amenturve, in altitudinem quandam et terrorem adituri bella compti, ut hostium oculis ornantur.

39. Vetustissimos se nobilissimosque Sueborum Semnones memorant; fides antiquitatis religione firmatur. stato tempore in silvam auguriis patrum et prisca formidine sacram omnes eiusdem sanguinis populi legationibus coeunt
5 caesoque publice homine celebrant barbari ritus horrenda primordia. est et alia luco reverentia: nemo nisi vinculo ligatus ingreditur, ut minor et potestatem numinis prae se ferens. si forte prolapsus est, attolli et insurgere haud licitum: per humum evolvuntur. eoque omnis superstitio respicit,
10 tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus, cetera subiecta atque parentia. adicit auctoritatem fortuna Semnonum: centum pagis habitant, magnoque corpore efficitur ut se Sueborum caput credant.

40. Contra Langobardos paucitas nobilitat: plurimis ac valentissimis nationibus cincti non per obsequium, sed proeliis et periclitando tuti sunt. Reudigni deinde et Aviones et Anglii et Varini et Eudoses et Suardones et Nuitones fluminibus aut silvis muniuntur. nec quicquam notabile in singulis,
5 nisi quod in commune Nerthum, id est, Terram matrem colunt eamque intervenire rebus hominum, inveni populis arbitrantur. est in insula Oceani castum nemus, dicatumque in eo vehiculum, veste contactum; attingere uni sacerdoti concessum. is adesse penetrali deam intellegit vectamque
10 bus feminis multa cum veneratione prosequitur. laeti tunc dies, festa loca, quaecumque adventu hospitioque dignatur. non bella ineunt, non arma sumunt; clausum omne ferrum; pax et quies tunc tantum inmota, tunc tantum amata, donec
15 idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat. mox vehiculum et vestes et, si credere velis, numen ipsum secreto lacu abluitur. servi ministrant, quos statim idem lacus haurit. arcanus hinc terror sanctaque ignorantia, quid sit illud quod tantum perituri vident.

41. Et haec quidem pars Sueborum in secretiora Germaniae porrigitur: propior, ut quo modo paulo ante Rhenum, sic nunc Danuvium sequar, Hermundurorum civitas, fida Romanis; eoque solis Germanorum non in ripa commer-

cium, sed penitus atque in splendidissima Raetiae provinciae⁵ colonia, passim sine custode transeunt; et cum ceteris gentibus arma modo castraque nostra ostendamus, his domos villasque patefecimus non concupiscentibus. in Hermunduribus Albi oritur, flumen inclutum et notum olim; nunc tantum auditur.

42. Iuxta Hermunduros Naristi ac deinde Marcomani et Quadi agunt. praecipua Marcomanorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes pulsis olim Boiis virtute parta. nec Naristi Quadive degenerant. eaque Germaniae velut frons est, quatenus Danuvio praecingitur. Marcomanis Quadisque⁵ usque ad nostram memoriam reges manserunt ex gente ipsorum, nobile Marobodui et Tudri genus: iam et externos patiuntur, sed vis et potentia regibus ex auctoritate Romana. raro armis nostris, saepius pecunia iuvantur, nec minus valent.

43. Retro Marsigni, Cotini, Osi, Buri terga Marcomanorum Quadorumque claudunt. e quibus Marsigni et Buri sermone cultuque Suebos referunt: Cotinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos, et quod tributa patiuntur. partem tributorum Sarmatae, partem Quadi ut⁵ alienigenis imponunt: Cotini, quo magis pudeat, et ferrum effodiunt. omnesque hi populi pauca campestrium, ceterum saltus et vertices montium [iugumque] insederunt. dirimit enim scinditque Suebiam continuum montium iugum, ultra quod plurimae gentes agunt, ex quibus latissime patet Lu-¹⁰giorum nomen in plures civitates diffusum. valentissimas nominasse sufficiet, Harios, Helveconas, Manimos, Elisios, Nahanarvalos. apud Nahanarvalos antiquae religionis lucus ostenditur. praesidet sacerdos muliebri ornatu, sed deos interpretatione Romana Castorem Pollucemque memorant. ea¹⁵ vis numini, nomen Alcis. nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium; ut fratres tamen, ut iuvenes venerantur. ceterum Harii super vires, quibus enumeratos paulo ante populos antecedunt, truces insitae feritati arte ac tempore lenocinantur: nigra scuta, tincta corpora; atras ad²⁰ proelia noctes legunt ipsaque formidine atque umbra feralis exercitus terrorem inferunt, nullo hostium sustinente novum ac velut infernum adspectum.; nam primi in omnibus proeliis oculi vincuntur.

44. Trans Lugios Gotones regnantur, paulo iam adductius quam ceterae Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. protinus deinde ab Oceano Rugii et Lemovii; omniumque harum gentium insigne rotunda scuta, breves gladii et erga reges obsequium.

Suionum hinc civitates, sitae in Oceanum, praeter viros armaque classibus valent. forma navium eo differt quod utrimque prora paratam semper adpulsui frontem agit. nec velis ministrant nec remos in ordinem lateribus adiungunt: ¹⁰ solutum, ut in quibusdam fluminum, et mutabile, ut res poscit, hinc vel illinc remigium. est apud illos et opibus honos, eoque unus imperitat, nullis iam exceptionibus, non precario iure parendi. nec arma, ut apud ceteros Germanos, in promisco, sed clausa sub custode, et quidem servo, ¹⁵ quia subitos hostium incursus prohibet Oceanus, otiosae porro armatorum manus facile lasciviunt: enimvero neque nobilem neque ingenuum, ne libertinum quidem armis praepone-
re regia utilitas est.

45. Trans Suionas aliud mare, pigrum ac prope innotum, quo cingi cludique terrarum orbem hinc fides, quod extremus cadentis iam solis fulgor in ortum edurat adeo clarus, ut sidera hebetet; sonum insuper emergentis audiri formasque equorum et radios capitis adspici persuasio adicit. ⁵ illuc usque, et fama vera, tantum natura. ergo iam dextro Suebici maris litore Aestiorum gentes adluuntur, quibus ritus habitusque Sueborum, lingua Britannicae propior. matrem deum venerantur. insigne superstitionis formas ¹⁰ aporum gestant: id pro armis omnique tutela securum deae cultorem etiam inter hostis praestat. rarus ferri, frequens fustium usus. frumenta ceterosque fructus patientius quam pro solita Germanorum inertia laborant. sed et mare scrutantur, ac soli omnium sucinum, quod ipsi glesum vocant, inter vada ¹⁵ atque in ipso litore legunt. nec quae natura quaeve ratio gignat, ut barbaris, quaesitum compertumve; diu quin etiam inter cetera eiectamenta maris iacebat, donec luxuria nostra dedit nomen. ipsis in nullo usu: rude legitur, informe perfertur, pretiumque mirantes accipiunt. sucum tamen arborum esse intellegas, quia terrena quaedam atque etiam volu-

eria animalia plerumque interlucent, quae implicata humore mox durescente materia cluduntur. fecundiora igitur nemora lucosque, sicut orientis secretis, ubi tura balsamaque sudantur, ita occidentis insulis terrisque inesse crediderim, quia sucina solis radiis expressa atque liquentia in proximum 25 mare labuntur ac vi tempestatum in adversa litora exundant. si naturam sucini admoto igni temptes, in modum taedae accenditur alitque flammam pinguem et olentem; mox ut in picem resinamve lentescit.

Suionibus Sithonum gens continuatur. cetera similes 30 uno differunt quod femina dominatur: in tantum non modo a libertate sed etiam a servitute degenerant.

46. Hic Suebiae finis. Peucinatorum Venetorumque et Fen-
norum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito, quam-
quam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone cultu,
sede ac domiciliis ut Germani agunt. sordes omnium ac tor-
por. Peucinatorum ora conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum ha-
bitum foedantur. Veneti multum ex moribus traxerunt; nam
quidquid inter Peucinos Fennoque silvarum ac montium eri-
gitur latrociniis pererrant. hi tamen inter Germanos potius
referuntur, quia et domos figunt et scuta gestant et pedum
usu ac pernecitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt 10
in plaustro equoque viventibus. Fennis mira feritas, foeda
paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba,
vestitui pelles, cubile humus: solae in sagittis opes, quas in-
opia ferri ossibus asperant. idemque venatus viros pariter ac
feminas alit; passim enim comitantur partemque praedae pe- 15
tunt. nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium
quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur: huc redeunt
iuvenes, hoc senum receptaculum. sed beatius arbitrantur
quam ingemere agris, inlaborare domibus, suas alienasque
fortunas spe metuque versare: securi adversus homines, se- 20
curi adversus deos rem difficillimam adsecuti sunt, ut illis
ne voto quidem opus esset. cetera iam fabulosa: Hellusios et
Oxionas ora hominum voltusque, corpora atque artus ferarum
gerere: quod ego ut incompetum in medio relinquam.

CORNELII TACITI
DE VITA ET MORIBUS
IULII AGRICOLAE
LIBER.

BREVIARIUM. Cap. 1—3. Scribendi clarorum virorum vitam mos antiquus, sub malis principibus periculosus, sub Traiano in honorem Agricolae repetitus a Tacito, qui non eloquentiam, sed pietatem pollicetur. 4. Agricolae stirps, educatio, studia. 5. positus in Britannia primis castrorum rudimentis, 6. uxorem ducit. fit quaestor, tribunus, praetor. recognoscendis templorum donis praefectus. 7. Othoniano bello matrem partemque patrimonii amittit. 8. in Vespasiani partes transgressus, legioni XX. in Britannia praepositus, alienae famae cura promovet suam. 9. redux inter patricios adscitus Aquitaniam regit. consul factus Tacito filiam despondet. Britanniae praeficitur.

10. Britanniae descriptio. Thule cognita. mare pigrum. 11. Britannorum origo, habitus, sacra, sermo, mores; 12. militia, regimen, rarus conventus. caelum, solum, metalla, margarita. 13. victae gentis ingenium. Caesarem in Britanniam expeditiones. 14. consularum legatorum res gestae. 15. Britanniae rebellio, 16. Boudicca duce coepta, a Suetonio Paulino compressa. huic succedunt ignavi. 17. rem restituit Petilius Cerialis et Iulius Frontinus; hic Silures, ille Brigantes vincit; 18. Agricola Ordovices et Monam. totam provinciam pacat et 19. 20. moderatione, prudentia, abstinencia, aequitate in obsequio retinet, 21. animosque artibus et voluptatibus mollit.

22. 23. Nova expeditio novas gentes aperit, quae praesidio firmantur. Agricolae candor in communicanda gloria. 24. consilium de occupanda Hibernia. 25—27. civitates trans Bodotriam sitae explorantur. Caledonii, Romanos adgressi, consilio ductuque Agricolae pulsus, sacrificiis conspiracyem civitatum sanciunt. Usiporum cohors miro casu Britanniam circumvecta. Agricolae filius obit. 29. bellum Britanni reparant Calgaco duce. 30—32. eius oratio ad suos. 33. 34. Agricola quoque hortatur Romanos. 35—37. atrox et cruentum proelium. 38. penes Romanos victoria. Agricola Britanniam circumveni praecipit.

39. Domitianus, fronte laetus, pectore anxius, nuntium victoriae excipit. 40. honores tamen Agricolae decerni iubet, condito odio, donec provincia decedat Agricola. is redux modeste agit. 41. periculum ab accusatoribus et laudatoribus. 42. excusat se, ne provinciam sortiatur pro consule. 43. obit non sine veneni suspitione, a Domitiano dati. 44. eius aetas, habitus, honores, opes. 45. mortis opportunitas ante Domitiani atrocitates. 46. questus scriptoris et ex virtute solacia. fama Agricolae ad posteros transmissa.

1. *Clarorum virorum facta moresque posteris tradere, antiquitus usitatum, ne nostris quidem temporibus quamquam incuriosa suorum aetas omisit, quotiens magna aliqua ac nobilis virtus vicit ac supergressa est vitium parvis magnisque civitatibus commune, ignorantiam recti et invidiam. sed apud priores ut agere digna memoratu pronum magisque in aperto erat, ita celeberrimus quisque ingenio ad prodendam virtutis memoriam sine gratia aut ambitione bonae tantum conscientiae pretio ducebatur. ac plerique suam ipsi vitam narrare fiduciam potius morum quam adrogantiam arbitrati sunt, nec id Rutilio et Scauro citra fidem aut obtreccationi fuit: adeo virtutes isdem temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur. at nunc narraturo mihi vitam defuncti hominis venia opus fuit, quam non petissem incusaturus tam saeva et infesta virtutibus tempora.*

2. *Legimus, cum Aruleno Rustico Paetus Thrasea, Herennio Senecioni Priscus Helvidius laudati essent, capitale fuisse, neque in ipsos modo auctores sed in libros quoque eorum saevitum, delegato triumviris ministerio ut monumenta clarissimorum ingeniorum in comitio ac foro urerentur. scilicet illo igne vocem populi Romani et libertatem senatus et conscientiam generis humani aboleri arbitrabantur, expulsis insuper sapientiae professoribus atque omni bona arte in exilium acta, ne quid usquam honestum occurreret. dedimus profecto grande patientiae documentum; et sicut vetus aetas vidit quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones etiam loquendi audiendique commercio. memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere.*

3. *Nunc demum redit animus; set quamquam primo statim beatissimi saeculi ortu Nervae Caesaris res olim dissociabi-*

les miscuerit, principatum ac libertatem, augeatque quotidie felicitatem temporum Nerva Traianus, nec spem modo ac
 5 votum securitas publica sed ipsius voti fiduciam ac robur adsumserit, natura tamen infirmitatis humanae tardiora sunt remedia quam mala; et ut corpora nostra lente augescunt, cito extinguuntur, sic ingenia studiaque oppresseris facilius quam revocaveris: subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo, et
 10 invisa primo desidia postremo amatur. quid? si per quindecim annos, grande mortalis aevi spatium, multi fortuitis casibus, promptissimus quisque saevitia principis interciderunt, pauci, ut sic dixerim, non modo aliorum sed etiam nostri superstites sumus, exemptis e media vita tot annis, quibus iu-
 15 venes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactae aetatis terminos per silentium venimus. non tamen pigebit vel incondita ac rudi voce memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse. hic interim liber honori Agricolae soceri mei destinatus, professione pietatis
 20 aut laudatus erit aut excusatus.

4. Gnaeus Iulius Agricola, vetere et inlustri Foroiulensium colonia ortus, utrumque avum procuratorem Caesarum habuit, quae equestris nobilitas est. pater illi Iulius Graecinus senatorii ordinis, studio eloquentiae sapientiaeque notus, iis-
 5 que ipsis virtutibus iram Gai Caesaris meritis: namque M. Silanum accusare iussus et, quia abnuerat, interfectus est. mater Iulia Procilla fuit, rarae castitatis. in huius sinu indulgentiaque educatus per omnem honestarum artium cultum pueritiam adulescentiamque transegit. arcebat eum ab inle-
 10 cebris peccantium praeteripsius bonam integramque naturam, quod statim parvulus sedem ac magistram studiorum Massiliam habuit, locum Graeca comitate et provinciali parsimonia mixtum ac bene compositum. memoria teneo solitum ipsum narrare se prima in iuventa studium philosophiae
 15 acrius, ultra quam concessum Romano ac senatori, hausisse, ni prudentia matris incensum ac flagrantem animum coercuisset. scilicet sublime et erectum ingenium pulchritudinem ac speciem magnae excelsaeque gloriae vehementius quam caute adpetebat. mox mitigavit ratio et aetas, retinuitque. quod
 20 est difficillimum, ex sapientia modum.

5. Prima castrorum rudimenta in Britannia Suetonio Paulino, diligenti ac moderato duci, adprobavit, electus quem contubernio aestimaret. nec Agricola licenter, more iuvenum qui militiam in lasciviam vertunt, neque segniter ad voluptates et commeatus titulum tribunatus et inscitiam rettulit: sed noscere provinciam, nosci exercitui, discere a peritis, sequi optimos, nihil adpetere in iactationem, nihil ob formidinem recusare simulque et anxius et intentus agere. non sane alias exercitior magisque in ambiguo Britannia fuit: trucidati veterani, incensae coloniae, intercepti exercitus; tum de salute, mox de victoria certavere. quae cuncta etsi consiliis ductuque alterius agebantur, ac summa rerum et reciperae provinciae gloria in ducem cessit, artem et usum et stimulos addidere iuveni, intravitque animum militaris gloriae cupido, ingrata temporibus quibus sinistra erga eminentes interpretatio nec minus periculum ex magna fama quam ex mala.

6. Hinc ad capessendos magistratus in urbem digressus Domitiam Decidianam, splendidis natalibus ortam, sibi iunxit; idque matrimonium ad maiora nitenti decus ac robur fuit. vixeruntque mira concordia, per mutuam caritatem et in vicem se anteponendo, nisi quod in bona uxore tanto maior laus quanto in mala plus culpa est. sors quaesturae provinciam Asiam, pro consule Salvium Titianum dedit, quorum neutro corruptus est, quamquam et provincia dives ac parata peccantibus, et pro consule in omnem aviditatem pronus quantalibet facilitate redempturus esset mutuam dissimulationem mali. auctus est ibi filia, in subsidium simul et solacium; nam filium ante sublatum brevi amisit. mox inter quaesturam ac tribunatum plebis atque ipsum etiam tribunatus annum quiete et otio transiit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientia fuit. idem praeturae tenor et silentium; nec enim iurisdictio obvenerat. ludos et inania honoris medio rationis atque abundantiae duxit, uti longe a luxuria, ita famae propior. tum electus a Galba ad dona templorum recognoscenda diligentissima conquisitione effecit, ne cuius alterius sacrilegium res publica quam Neronis sensisset.

7. Sequens annus gravi vulnere animum domumque eius adflixit. nam classis Othoniana licenter vaga dum Intemelios (Liguriae pars est) hostiliter populatur, matrem Agricolae in praediis suis interfecit, praediaque ipsa et magnam patrimonii partem diripuit, quae causa caedis fuerat. igitur ad sollemnia pietatis profectus Agricola, nuntio adfectati a Vespasiano imperii deprehensus ac statim in partes transgressus est. initia principatus ac statum urbis Mucianus regebat, iuvene admodum Domitiano et ex paterna fortuna tantum licentiam usurpante. is missum ad dilectus agendos Agricolam integreque ac strenue versatum vicensimae legioni tarde ad sacramentum transgressae praeposuit, ubi decessor seditiose agere narrabatur: quippe legatis quoque consularibus nimia ac formidolosa erat, nec legatus praetorius ad cohibendum potens, incertum suo an militum ingenio. ita successor simul et ultor electus rarissima moderatione maluit videri invenisse bonos quam fecisse.

8. Praeerat tunc Britanniae Vettius Bolanus, placidius quam feroci provincia dignum est. temperavit Agricola vim suam ardoremque compescuit, ne incresceret, peritus obsequii eruditusque utilia honestis miscere. brevi deinde Britannia consularem Petilium Cerialem accepit. habuerunt virtutes spatium exemplorum, sed primo Cerialis labores modo et discrimina, mox et gloriam communicabat: saepe parti exercitus in experimentum, aliquando maioribus copiis ex eventu praefecit. nec Agricola umquam in suam famam gestis exsultavit: ad auctorem ac ducem ut minister fortunam referebat. ita virtute in obsequendo, verecundia in praedicando extra invidiam nec extra gloriam erat.

9. Revertentem ab legatione legionis divus Vespasianus inter patricos adscivit; ac deinde provinciae Aquitaniae praeposuit, splendidae inprimis dignitatis administratione ac spe consulatus, cui destinarat. creduant plerique militaribus ingeniis subtilitatem deesse, quia castrensis iurisdictio secure et obtusior ac plura manu agens calliditatem fori non exerceat. Agricola naturali prudentia, quamvis inter togatos, facile iusteque agebat. iam vero tempora curarum remissionumque divisa: ubi conventus ac iudicia poscerent, gravius

intentus severus, et saepius misericors: ubi officio satis factum, nulla ultra potestatis persona: tristitiam et adrogantiam et avaritiam exuerat. nec illi, quod est rarissimum, aut facilitas auctoritatem aut severitas amorem deminuit. integritatem atque abstinentiam in tanto viro referre iniuria virtutum fuerit. ne famam quidem, cui saepe etiam boni indulgent, ostentanda virtute aut per artem quaesivit: procul ab aemulatione adversus collegas, procul a contentione adversus procuratores et vincere inglorium et atteri sordidum arbitrabatur. minus triennium in ea legatione detentus ac statim ad spem consulatus revocatus est, comitante opinione Britanniam ei provinciam dari, nullis in hoc suis sermonibus, sed quia par videbatur. haud semper errat fama; aliquando et elegit. consul egregiae tum spei filiam iuveni mihi despondit ac post consulatum collocavit, et statim Britanniae praepositus est, adiecto pontificatus sacerdotio.

10. Britanniae situm populosque multis scriptoribus memoratos non in comparisonem curae ingeniive referam, sed quia tum primum perdomita est: ita quae priores nondum comperta eloquentia percoluere, rerum fide tradentur. Britannia, insularum quas Romana notitia complectitur maxima, spatio ac caelo in orientem Germaniae, in occidentem Hispaniae obtenditur, Gallis in meridiem etiam inspicitur; septentrionalia eius, nullis contra terris, vasto atque aperto mari pulsantur. formam totius Britanniae Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores oblongae scutulae vel bipenni adsimulavere. et est ea facies citra Caledoniam, unde et in universum fama. set transgressis inmensum et enorme spatium procurrentium extremo iam litore terrarum velut in cuneum tenuatur. hanc oram novissimi maris tunc primum Romana classis circumvecta insulam esse Britanniam adfirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Orcadas vocant, invenit domuitque. dispecta est et Thule, quia hactenus iussum; et hiems adpetebat. sed mare pigrum et grave remigantibus perhibent ne ventis quidem proinde attolli, credo quod rariores terrae montesque causa ac materia tempestatum, et profunda moles continui

maris tardius impellitur. naturam Oceani atque aestus neque quaerere huius operis est, ac multi rettulere: unum addiderim, nusquam latius dominari mare, multum fluminum huc
 25 atque illuc ferre, nec litore tenus ad crescere aut resorberi, sed influere penitus atque ambire, et iugis etiam ac montibus inseri velut in suo.

11. Ceterum Britanniam qui mortales initio coluerint, indigenae an advecti, ut inter barbaros parum compertum. habitus corporum varii atque ex eo argumenta. namque rutillae Caledoniam habitantium comae, magni artus Germanicam
 5 originem adseverant; Silurum colorati vultus, torti plerumque crines et posita contra Hispania Hiberos veteres traiecisse easque sedes occupasse fidem faciunt; proximi Gallis et similes sunt, seu durante originis vi, seu procurrentibus in diversa terris positio caeli corporibus habitum dedit. in
 10 universum tamen aestimanti Gallos vicinam insulam occupasse credibile est. eorum sacra deprehendas superstitionum persuasionem; sermo haud multum diversus, in deprecandis periculis eadem audacia et, ubi advenere, in detrectandis eadem formido. plus tamen ferociae Britanni praeferunt, ut
 15 quos nondum longa pax emollierit. nam Gallos quoque in bellis floruisse accepimus; mox segnitia cum otio intravit, amissa virtute pariter ac libertate. quod Britannorum olim victis evenit: ceteri manent quales Galli fuerunt.

12. In pedite robur; quaedam nationes et curru proeliantur. honestior auriga, clientes propugnant. olim regibus parebant, nunc per principes factionibus et studiis distrahuntur. nec aliud adversus validissimas gentis pro nobis utilius
 5 quam quod in commune non consulunt. rarus duabus tribusve civitatibus ad propulsandum commune periculum conventus: ita singuli pugnant, universi vincuntur. caelum crebris imbris ac nebulis foedum; asperitas frigoribus abest. dierum spatia ultra nostri orbis mensuram; nox clara et extrema
 10 Britanniae parte brevis, ut finem atque initium lucis exiguo discrimine internoscas. quod si nubes non officiant, aspici per noctem solis fulgorem, nec occidere et exurgere sed transire affirmant. scilicet extrema et plana terrarum humili umbra non erigunt tenebras, infraque caelum et si-

dera nox cadit. solum, praeter oleam vitemque et cetera¹⁵ calidioribus terris oriri sueta, patiens frugum, secundum: tarde mitescunt, cito proveniunt; eademque utriusque rei causa, multus umor terrarum caelique. fert Britannia aurum et argentum et alia metalla, pretium victoriae. gignit et Oceanus margarita, sed subfusca ac liventia. quidam ar-²⁰tem abesse legentibus arbitrantur; nam in rubro mari viva ac spirantia saxis avelli, in Britannia, prout expulsa sint, colligi: ego facilius crediderim naturam margaritis deesse quam nobis avaritiam.

13. Ipsi Britanni dilectum ac tributa et iniuncta imperii munera impigre obeunt, si iniuriae absint: has aegre tolerant, iam domiti ut pareant, nondum ut serviant. igitur primus omnium Romanorum divus Iulius cum exercitu Britanniam ingressus, quamquam prospera pugna terruerit incolas⁵ ac litore potitus sit, potest videri ostendisse posteris, non tradidisse. mox bella civilia et in rem publicam versa principum arma, ac longa oblivio Britanniae etiam in pace: consilium id divus Augustus vocabat, Tiberius praeceptum. agitate Gaium Caesarem de intranda Britannia satis constat,¹⁰ ni velox ingenio mobili paenitentiae, et ingentes adversus Germaniam conatus frustra fuissent. divus Claudius auctor iterati operis, transvectis legionibus auxiliisque et adsumpto in partem rerum Vespasiano, quod initium venturae mox fortunae fuit: domitae gentes, capti reges et monstratus fa-¹⁵tis Vespasianus.

14. Consularium primus Aulus Plautius praepositus ac subinde Ostorius Scapula, uterque bello egregius; redactaque paulatim in formam provinciae proxima pars Britanniae; addita insuper veteranorum colonia. quaedam civitates Cogidumno regi donatae (is ad nostram usque memoriam fidis-⁵simus mansit), vetere ac iam pridem recepta populi Romani consuetudine, ut haberet instrumenta servitutis et reges. mox Didius Gallus parta a prioribus continuit, paucis admodum castellis in ulteriora promotis, per quae fama aucti officii quaereretur. Didium Veranius excepit, isque intra an-¹⁰num extinctus est. Suetonius hinc Paulinus biennio prosperas res habuit, subactis nationibus firmisque praesidiis; quo-

rum fiducia Monam insulam ut vires rebellibus ministrantem adgressus terga occasione patefecit.

15. Namque absentia legati remoto metu Britanni agitare inter se mala servitutis, conferre iniurias et interpretando accendere: nihil profici patientia nisi ut graviora tamquam ex facili tolerantibus imperentur. singulos sibi olim reges
 5 fuisse, nunc binos imponi, e quibus legatus in sanguinem, procurator in bona saeviret. aequae discordiam praepositorum, aequae concordiam subiectis exitiosam. alterius manum centuriones, alterius servos vim et contumelias miscere. nihil iam cupiditati, nihil libidini exceptum. in proelio fortio-
 10 rem esse qui spoliet: nunc ab ignavis plerumque et imbellibus eripi domos, abstrahi liberos, iniungi dilectus, tamquam mori tantum pro patria nescientibus. quantum enim transisse militum, si sese Britanni numerent? sic Germanias excussisse iugum: et flumine, non Oceano defendi. sibi patriam
 15 coniuges parentes, illis avaritiam et luxuriam causas belli esse. recessuros, ut divus Iulius recessisset, modo virtutem maiorum suorum aemularentur. neve proelii unius aut alterius eventu pavescerent: plus impetus, maiorem constantiam penes miseros esse. iam Britannorum etiam deos misereri,
 20 qui Romanum ducem absentem, qui relegatum in alia insula exercitum detinerent; iam ipsos, quod difficillimum fuerit, deliberare. porro in eius modi consiliis periculosius esse deprehendi quam audere.

16. His atque talibus in vicem instincti, Boudicca generis regii femina duce (neque enim sexum in imperiis discernunt) sumpsere universi bellum; ac sparsos per castella milites consecrati, expugnatis praesidiis ipsam coloniam invasere ut
 5 sedem servitutis, nec ullum in barbaris saevitiae genus omisit ira et victoria. quod nisi Paulinus cognito provinciae motu propere subvenisset, amissa Britannia foret; quam unius proelii fortuna veteri patientiae restituit, tenentibus arma plerisque, quos conscientia defectionis et propius ex
 10 legato timor agitabat, ne quamquam egregius cetera adroganter in deditos et ut suae communisque iniuriae ultor durius consuleret. missus igitur Petronius Turpilianus tamquam exorabilior et delictis hostium novus eoque paenitentiae mitior,

compositis prioribus nihil ultra ausus Trebellio Maximo provinciam tradidit. Trebellius segnior et nullis castrorum experimentis, comitate quadam curandi provinciam tenuit. didicere iam barbari quoque ignoscere vitiis blandientibus, et interventus civilium armorum praebuit iustam segnitiae excusationem: sed discordia laboratum, cum adsuetus expeditionibus miles otio lasciviret. Trebellius, fuga ac latebris vitata exercitus ira indecorus atque humilis, precario mox praefuit, ac velut pacti, exercitus licentiam, dux salutem esset, seditio sine sanguine stetit. nec Vettius Bolanus, manentibus adhuc civilibus bellis, agitavit Britanniam disciplina: eadem inertia erga hostis, similis petulantia castrorum, nisi quod innocens Bolanus et nullis delictis invisus caritatem paraverat loco auctoritatis.

17. Sed ubi cum cetero orbe Vespasianus et Britanniam reciperavit, magni duces, egregii exercitus, minuta hostium spes. et terrorem statim intulit Petilius Cerialis, Brigantum civitatem, quae numerosissima provinciae totius perhibetur, adgressus. multa proelia, et aliquando non incruenta; magnamque Brigantium partem aut victoria amplexus est aut bello. et Cerialis quidem alterius successoris curam famamque obruisset: sustinuit [que] molem Iulius Frontinus, vir magnus, quantum licebat, validamque et pugnacem Silurum gentem armis subegit, super virtutem hostium locorum quoque difficultates eluctatus.

18. Hunc Britanniae statum, has bellorum vices media iam aestate transgressus Agricola invenit, cum et milites velut omissa expeditione ad securitatem et hostes ad occasionem verterentur. Ordovicum civitas haud multo ante adventum eius alam in sinibus suis agentem prope universam obtriverat, eoque initio erecta provincia. et quibus bellum volentibus erat, probare exemplum ac recentis legati animum opperiri, cum Agricola, quamquam transvecta aestas, sparsi per provinciam numeri, praesumpta apud militem illius anni quies, tarda et contraria bellum inchoaturo, et plerisque custodiri suspecta potius videbatur, ire obviam discrimini statuit; contractisque legionum vexillis et modica auxiliorum manu, quia in aequum degredi Ordovices non audebant,

ipse ante agmen, quo ceteris par animus simili periculo es-
 15 set, erexit aciem. caesaque prope universa gente, non igna-
 rus instandum famae ac, prout prima cessissent, terrorem
 ceteris fore, Monam insulam, a cuius possessione revocatum
 Paulinum rebellione totius Britanniae supra memoravi, redi-
 gere in potestatem animo intendit. sed ut in subitis consi-
 20 liis naves deerant: ratio et constantia ducis transvexit. de-
 positis omnibus sarcinis lectissimos auxiliarium, quibus nota
 vada et proprius nandi usus, quo simul seque et arma et equos
 regunt, ita repente inmisit, ut obstupefacti hostes, qui clas-
 sem, qui navis, qui mare expectabant, nihil arduum aut in-
 25 victum crediderint sic ad bellum venientibus. ita petita pace
 ac dedita insula clarus ac magnus haberi Agricola, quippe
 cui ingredienti provinciam, quod tempus alii per ostentatio-
 nem et officiorum ambitum transigunt, labor et periculum
 placuisset. nec Agricola prosperitate rerum in vanitatem
 30 usus, expeditionem aut victoriam vocabat victos continuisse;
 ne laureatis quidem gesta prosecutus est, sed ipsa dissimu-
 latione famae famam auxit, aestimantibus quanta futuri spe
 tam magna tacuisset.

19. Ceterum animorum provinciae prudens, simulque
 doctus per aliena experimenta parum profici armis, si iniu-
 riae sequerentur, causas bellorum statuit excidere. a se
 suisque orsus primum domum suam coercuit, quod pleris-
 5 que haud minus arduum est quam provinciam regere. nihil
 per liberos servosque publicae rei, non studiis privatis nec
 ex commendatione aut precibus centurionem militesve ascire,
 sed optimum quemque fidissimum putare. omnia scire, non
 omnia exsequi. parvis peccatis veniam, magnis severitatem
 10 commodare; nec poena semper, sed saepius paenitentia
 contentus esse; officiis et administrationibus potius non pec-
 caturus praeponere, quam damnare cum peccassent. frum-
 menti et tributorum exactionem aequalitate munerum mollire,
 circumcisis quae in quaestum reperta ipso tributo gravius
 15 tolerabantur. namque per ludibrium adsidere clausis hor-
 reis et emere ultro frumenta ac† ludere pretio cogebantur.
 devortia itinerum et longinquitas regionum indicebatur,
 ut civitates proximis hibernis in remota et avia deferrent

donec quod omnibus in promptu erat, paucis lucrōsum fieret.

20

20. Haec primo statim anno comprimendo egregiam famam paci circumdedit, quae vel incuria vel intolerantia priorum haud minus quam bellum timebatur. sed ubi aestas advenit, contracto exercitu multus in agmine, laudare modestiam, disiectos coercere; loca castris ipse capere, aestuaria ac silvas ipse praetemptare; et nihil interim apud hostis quietum pati, quo minus subitis excursibus popularetur; atque ubi satis terruerat, parcendo rursus invitamenta pacis ostentare. quibus rebus multae civitates, quae in illum diem ex aequo egerant, datis obsidibus iram posuere, et praesidiis castellisque circumdatae, tanta ratione curaque ut nulla ante Britanniae nova pars *pariter* illacessita transierit.

21. Sequens hiems saluberrimis consiliis absumpta. namque ut homines dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari privatim, adiuvari publice, ut templa fora domos extruerent, laudando promptos et castigando segnes: ita honoris aemulatio pro necessitate erat. iam vero principum filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent. inde etiam habitus nostri honor et frequens toga. paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et balinea et conviviorum elegantiam. idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset.

22. Tertius expeditionum annus novas gentis aperuit, vastatis usque ad Tanaum (aestuario nomen est) nationibus. qua formidine territi hostes quamquam conflictatum saevis tempestatibus exercitum lacessere non ausi; ponendisque insuper castellis spatium fuit. adnotabant periti non alium ducem opportunitates locorum sapientius legisse; nullum ab Agricola positum castellum aut vi hostium expugnatum aut pactione ac fuga desertum; nam adversus moras obsidionis annuis copiis firmabantur. ita intrepida ibi hiems, crebrae eruptiones et sibi quisque praesidio, irritis hostibus eoque desperantibus, quia soliti plerumque damna aestatis hibernis eventibus pensare tum aestate atque hieme iuxta pelle-

16

bantur. nec Agricola umquam per alios gesta avidus intercepit: seu centurio seu praefectus incorruptum facti testem
 15 habebat. apud quosdam acerbior in conviciis narrabatur, ut erat comis bonis, ita adversus malos iniucundus. ceterum ex iracundia nihil supererat; secretum vel silentium eius non timeres: honestius putabat offendere quam odisse.

23. Quarta aestas obtinendis quae percucurrerat insumpta; ac si virtus exercituum et Romani nominis gloria pateretur, inventus in ipsa Britannia terminus. namque Clota et Bodotria diversi maris aestibus per immensum revectae, angusto
 5 terrarum spatio dirimuntur: quod tum praesidiis firmabatur atque omnis propior sinus tenebatur, summotis velut in aliam insulam hostibus.

24. Quinto expeditionum anno nave prima transgressus ignotas ad id tempus gentis crebris simul ac prosperis proeliis domuit; eamque partem Britanniae quae Hiberniam aspicit copiis instruxit, in spem magis quam ob formidinem, si
 5 quidem Hibernia medio inter Britanniam atque Hispaniam sita et Gallico quoque mari opportuna valentissimam imperii partem magnis in vicem usibus miscuerit. spatium eius, si Britanniae comparetur, angustius, nostri maris insulas superat. solum caelumque et ingenia cultusque hominum haud
 10 multum a Britannia differunt: *interiora parum*, melius aditus portusque per commercia et negotiatores cogniti. Agricola expulsus seditione domestica unum ex regulis gentis exceperat ac specie amicitiae in occasionem retinebat. saepe ex eo audivi legione una et modicis auxiliis debellari obtinerique Hiberniam posse; idque etiam adversus Britanniam profuturum, si Romana ubique arma et velut e conspectu libertas tolleretur.

25. Ceterum aestate qua sextum officii annum inchoabat, amplexus civitates trans Bodotriam sitas, quia motus universarum ultra gentium et infesta hostibus exercitus itinera timebantur, portus classe exploravit; quae ab Agricola primum adsumpta in partem virium sequebatur egregia specie,
 5 cum simul terra simul mari bellum impelleretur, ac saepe isdem castris pedes equesque et nauticus miles mixti copiis et laetitia sua quisque facta, suos casus attollerent, ac modo silvarum ac montium profunda, modo tempestatum ac flu-

etiam adversa, hinc terra et hostis, hinc victus Oceanus mi-
 litari iactantia compararentur. Britannos quoque, ut ex ca-
 ptivis audiebatur, visa classis obstupefaciebat, tamquam
 aperto maris sui secreto ultimum victis perfrugium claudere-
 tur. ad manus et arma conversi Caledoniam incolentes po-
 puli, paratu magno, maiore fama, uti mos est de ignorantibus, op-
 pugnare ultro castella adorti, metum ut provocantes addi-
 derant; regrediendumque citra Bodotriam et excedendum
 potius quam pellerentur ignavi specie prudentium admone-
 bant, cum interim cognoscit hostis pluribus agminibus irru-
 pturos. ac ne superante numero et peritia locorum circumvi-
 retur, diviso et ipse in tres partes exercitu incessit.

26. Quod ubi cognitum hosti, mutato repente consilio
 universi nonam legionem ut maxime invalidam nocte adgressi,
 inter somnum ac trepidationem caesis vigilibus irrupere. iam-
 que in ipsis castris pugnabatur, cum Agricola iter hostium
 ab exploratoribus edoctus et vestigiis insecutus, velocissimi-
 mos equitum peditumque adsultare tergis pugnantium iubet,
 mox ab universis adici clamorem; et propinqua luce fulsere
 signa. ita ancipiti malo territi Britanni; et Romanis rediit
 animus, ac securi pro salute de gloria certabant. ultro quin
 etiam erupere, et fuit atrox in ipsis portarum angustiis proe-
 lium, donec pulsati hostes, utroque exercitu certante, his, ut
 tulisse opem, illis, ne eguisse auxilio viderentur. quod nisi
 paludes et silvae fugientes texissent, debellatum illa victo-
 ria foret.

27. Cuius conscientia ac fama ferox exercitus nihil vir-
 tuti suae inivium et penetrandam Caledoniam inveniendumque
 tandem Britanniae terminum continuo proeliorum cursu fre-
 mebant. atque illi modo cauti ac sapientes prompti post
 eventum ac magniloqui erant. iniquissima haec bellorum
 condicio est: prospera omnes sibi vindicant, adversa uni im-
 putantur. at Britanni non virtute se sed occasione et arte
 ducis victos rati, nihil ex adrogantia remittere, quae minus iuven-
 tatem armarent, coniuges ac liberos in loca tuta transferrent,
 coetibus ac sacrificiis conspiracyem civitatum sancirent.
 atque ita irritatis utrimque animis discessum.

28. Eadem aestate cohors Usipiorum per Germanias

conscripta et in Britanniam transmissa magnum ac memorabile facinus ansa est. occiso centurione ac militibus, qui ad tradendam disciplinam immixti manipulis exemplum et rectores habebantur, tris liburnicas adactis per vim gubernatoribus ascendere; et uno renavigante, suspectis duobus eoque interfectis, nondum vulgato rumore ut miraculum praevehebantur. mox ad aquam atque utilia raptum egressi et cum plerisque Britannorum sua defensantium proelio congressi, ac saepe victores, aliquando pulsati, eo ad extremum inopiae venere, ut infirmissimos suorum, mox sorte ductos vescerentur. atque ita circumvecti Britanniam, amissis per inscitiam regendi navibus, pro praedonibus habiti, primum a Suebis, mox a Frisiis intercepti sunt. ac fuere quos per commercia venundatos et in nostram usque ripam mutatione ementium adductos indicium tanti casus inlustravit.

29. Initio aetatis Agricola domestico vulnere ictus, anno ante natum filium amisit. quem casum neque ut plerique fortium virorum ambitiose, neque per lamenta rursus ac maerorem muliebriter tulit: et in luctu bellum inter remedia erat. igitur praemissa classe, quae pluribus locis praedata magnum et incertum terrorem faceret, expedito exercitu, cui ex Britannis fortissimos et longa pace exploratos addiderat, ad montem Graupium pervenit, quem iam hostis insederat. nam Britanni nihil fracti pugnae prioris eventu, et ultionem aut servitium expectantes, tandemque docti periculum commune concordia propulsandum, legationibus et foederibus omnium civitatum vires exciverant. iamque super triginta milia armatorum aspiciebantur, et adhuc adfluebat omnis iuventus et quibus cruda ac viridis senectus, clari bello et sua quisque decora gestantes, cum inter plures duces virtute et genere praestans, nomine Calgacus, apud contractam multitudinem proelium poscentem in hunc modum locutus fertur:

30. 'Quotiens causas belli et necessitatem nostram intueor, magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore; nam et universi servitutis expertes et nullae ultra terrae ac ne mare quidem securum imminente nobis classe Romana. ita proelium atque arma, quae fortibus honesta, eadem etiam igna-

vis tutissima sunt. priores pugnae, quibus adversus Romanos varia fortuna certatum est, spem ac subsidium in nostris manibus habebant, quia nobilissimi totius Britanniae eoque in ipsis penetralibus siti nec servientium litora aspicientes, 10 oculos quoque a contactu dominationis inviolatos habebamus. nos terrarum ac libertatis extremos recessus ipse ac sinus famae in hunc diem defendit; atque omne ignotum pro magnifico est: sed nunc terminus Britanniae patet, nulla iam ultra gens, nihil nisi fluctus et saxa, et infestiores Romani, quorum 15 superbiam frustra per obsequium ac modestiam effugeris. raptores orbis, postquam cuncta vastantibus defuere terrae, iam et mare scrutantur; si locuples hostis est, avari, si pauper, ambitiosi, quos non Oriens, non Occidens satiaverit: soli omnium opes atque inopiam pari adfectu concupiscunt. auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.'

31. 'Liberos cuique ac propinquos suos natura carissimos esse voluit: hi per dilectus alibi servituri auferuntur: coniuges sororesque etiam si hostilem libidinem effugiant, nomine amicorum atque hospitem polluuntur. bona fortunaeque in tributum, ager atque annus in frumentum, corpora ipsa 5 ac manus silvis ac paludibus emuniendis inter verbera ac contumelias conteruntur. nata servituti mancipia semel veneunt, atque ultro a dominis aluntur: Britannia servitutem suam quotidie emit, quotidie pascit. ac sicut in familia recentissimus quisque servorum etiam conservis ludibrio est, sic in hoc 10 orbis terrarum vetere famulatu novi nos et viles in excidium petimur; neque enim arva nobis aut metalla aut portus sunt, quibus exercendis reservemur. virtus porro ac ferocia subiectorum ingrata imperantibus; et longinquitas ac secretum ipsum quo tutius, eo suspectius. ita sublata spe veniae tan- 15 dem sumite animum, tam quibus salus quam quibus gloria carissima est. Brigantes femina duce exurere coloniam, expugnare castra, ac nisi felicitas in socordiam vertisset, exuere iugum potuere: nos integri et indomiti et in libertatem, non in patientiam bellaturi, primo statim congressu 20 ostendamus, quos sibi Caledonia viros seposuerit.'

32. 'An eandem Romanis in bello virtutem quam in pace

lasciviam adesse creditis? nostris illi dissensionibus ac discordiis clari vitia hostium in gloriam exercitus sui vertunt; quem contractum ex diversissimis gentibus ut secundae res tenent, ita adversae dissolvent: nisi si Gallos et Germanos et (pudet dictu) Britannorum plerosque, licet dominationi alienae sanguinem commodent, diutius tamen hostes quam servos, fide et adfectu teneri putatis. metus ac terror sunt infirma vincla caritatis; quae ubi removeris, qui timere desierint, odisse incipient. omnia victoriae incitamenta pro nobis sunt: nullae Romanos coniuges accendunt, nulli parentes fugam exprobraturi sunt; aut nulla plerisque patria aut alia est. paucos numero, locorum trepidos ignorantia, caelum ipsum ac mare et silvas, ignota omnia circum spectantes, clausos quodam modo ac vinctos di nobis tradiderunt. ne terreat vanus aspectus et auri fulgor atque argenti, quod neque tegit neque vulnerat. in ipsa hostium acie inveniemus nostras manus. agnoscent Britanni suam causam, recordabuntur Galli priorem libertatem: deserent illos ceteri Germani, tam quam nuper Usipi reliquerunt. nec quicquam ultra formidinis: vacua castella, senum coloniae, inter male parentes et iniuste imperantes aegra municipia et discordantia. hic dux, hic exercitus: ibi tributa et metalla et ceterae servientium poenae, quas in aeternum perferre aut statim ulcisci in hoc campo est. proinde ituri in aciem et maiores vestros et posteros cogitate.'

33. Excepere orationem alacres, ut barbaris moris, cantu fremituque et clamoribus dissonis. iamque agmina et armorum fulgores audentissimi cuiusque procurso: simul instruebatur acies, cum Agricola quamquam laetum et vix munitis coercitum militem accendendum adhuc ratus, ita deseruit: 'septimus annus est, commilitones, ex quo virtute et auspiciis imperii Romani, fide atque opera vestra Britanniam vicistis. tot expeditionibus, tot proeliis, seu fortitudine adversus hostis seu patientia ac labore paene adversus ipsam rerum naturam opus fuit, neque me militum neque vos ducis paenituit. ergo egressi, ego veterum legatorum, vos priorum exercituum terminos, finem Britanniae non fama nec rumore sed castris et armis tenemus: inventa Britannia et

subacta. equidem saepe in agmine, cum vos paludes montesve et flumina fatigarent, fortissimi cuiusque voces audiebam: 'quando dabitur hostis, quando acies?' veniunt, e latebris suis extrusi, et vota virtusque in aperto, omniaque prona victoribus atque eadem victis adversa. nam ut superasse tantum itineris, silvas evasisse, transisse aestuaria pulchrum ac decorum in frontem, ita fugientibus periculosissima quae hodie prosperrima sunt; neque enim nobis aut locorum eadem notitia aut comestuum eadem abundantia, sed manus et arma et in his omnia. quod ad me attinet, iam pridem mihi decretum est neque exercitus neque ducis terga tuta esse. proinde et honesta mors turpi vita potior, et incolumitas ac decus eodem loco sita sunt; nec inglorium fuerit in ipso terrarum ac naturae fine cecidisse.'

34. 'Si novae gentes atque ignota acies constitisset, aliorum exercituum exemplis vos hortarer: nunc vestra decora recensete, vestros oculos interrogate. hi sunt quos proximo anno unam legionem furto noctis adgressos clamore debellastis; hi ceterorum Britannorum fugacissimi ideoque tam diu superstites. quo modo silvas saltusque penetrantibus fortissimum quodque animal contra ruere, pavida et inertia ipso agminis sono pellebantur, sic acerrimi Britannorum iam pridem ceciderunt, reliquus est numerus ignavorum et metuentium. quos quod tandem invenistis, non restiterunt, sed deprehensi sunt; novissimae res et extremo metu torpor defixere aciem in his vestigiis, in quibus pulchram et spectabilem victoriam ederetis. transigite cum expeditionibus, imponite quinquaginta annis magnum diem, adprobate rei publicae numquam exercitui imputari potuisse aut moras belli aut causas rebellandi.'

35. Et adloquente adhuc Agricola militum ardor eminebat, et finem orationis ingens alacritas consecuta est, statimque ad arma discursum. instinctos ruentesque ita disposuit, ut peditum auxilia, quae octo milium erant, mediam aciem firmarent, equitum tria milia cornibus adfunderentur. legiones pro vallo stetero, ingens victoriae decus citra Romanum sanguinem bellanti, et auxilium, si pellerentur. Britannorum acies in speciem simul ac terrorem editoribus locis constite-

rat ita, ut primum agmen in aequo, ceteri per adclive iugum
 10 conexi velut insurgerent; media campi covinnarius eques
 strepitu ac discursu complebat. tum Agricola superante hos-
 tium multitudine veritus, ne [simul] in frontem simul et la-
 tera suorum pugnaretur, diductis ordinibus, quamquam por-
 rector acies futura erat et arcessendas plerique legiones
 15 admonebant, promptior in spem et firmus adversis, dimisso
 equo pedes ante vexilla constitit.

36. Ac primo congressu eminus certabatur; simulque
 constantia, simul arte Britanni ingentibus gladiis et brevibus
 caetris missilia nostrorum vitare vel excutere, atque ipsi mag-
 nam vim telorum superfundere, donec Agricola Batavorum
 5 cohortes ac Tungrorum duas cohortatus est, ut rem ad mu-
 cronas ac manus adducerent; quod et ipsis vetustate militiae
 exercitatum et hostibus inhabile, parva scuta et enormes gla-
 dios gerentibus; nam Britannorum gladii sine mucrone com-
 plexum armorum et in arto pugnam non tolerabant. igitur ut
 10 Batavi miscere ictus, ferire umbonibus, ora fodere, et stratis
 qui in aequo adstiterant, erigere in colles aciem coepere, ce-
 terae cohortes aemulatione et impetu conisae proximos quos-
 que caedere: ac plerique semineces aut integri festinatione
 victoriae relinquebantur. interim equitum turmae, ut fugere
 15 covinnarii, peditum se proelio miscuere. et quamquam re-
 centem terrorem intulerant, densis tamen hostium agminibus
 et inaequalibus locis haerebant; minimeque aequa nostris
 iam pugnae facies erat, cum aegre clivo instantes simul
 equorum corporibus impellerentur; ac saepe vagi currus, ex-
 20 territi sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat, trans-
 versos aut obvios incursabant.

37. Et Britanni, qui adhuc pugnae expertes summa col-
 lium insederant et paucitatem nostrorum vacui spernebant,
 degredi paulatim et circumire terga vincentium coeperant, ni
 id ipsum veritus Agricola quattuor equitum alas, ad subita
 5 belli retentas, venientibus opposuisset, quantoque ferocius
 adcurrerant, tanto acrius pulsos in fugam disiecisset. ita
 consilium Britannorum in ipsos versum, transvectaeque prae-
 cepto ducis a fronte pugnantium alae aversam hostium aciem
 invasere. tum vero patentibus locis grande et atrox specta-

culum: sequi, vulnerare, capere, atque eosdem oblati aliis et trucidare. iam hostium, prout cuique ingenium erat, catervae armatorum paucioribus terga praestare, quidam inermes ultro ruere ac se morti offerre. passim arma et corpora et laceri artus et cruenta humus; et aliquando etiam victis ira virtusque. postquam silvis appropinquaverunt, † item pri- 15 mos sequentium incautos collecti et locorum gnari circumveniebant. quod ni frequens ubique Agricola validas et expeditas cohortes indaginis modo, et sicubi artiora erant, partem equitum dimissis equis, simul rariores silvas equitem persultare iussisset, acceptum aliquod vulnus per ni- 20 miam fiduciam foret. ceterum ubi compositos firmis ordinibus sequi rursus videre, in fugam versi, non agminibus, ut prius, nec alius alium respectantes, rari et vitabundi in vicem longinqua atque avia petiere. finis sequendi nox et satietas fuit. caesa hostium ad decem milia: nostrorum 25 trecenti sexaginta cecidere, in quis Aulus Atticus praefectus cohortis, iuvenili ardore et ferocia equi hostibus inlatus.

38. Et nox quidem gaudio praedaque laeta victoribus: Britanni palantes mixtoque virorum mulierumque ploratu trahere vulneratos, vocare integros, deserere domos ac per iram ultro incendere, eligere latebras et statim relinquere; miscere in vicem consilia [aliqua], deinde separare; aliquando 5 frangi aspectu pignorum suorum, saepius concitari. satisque constabat saevisse quosdam in coniuges ac liberos, tamquam misererentur. proximus dies faciem victoriae latius aperuit: vastum ubique silentium, deserti colles, fumantia procul tecta, nemo exploratoribus obvius. quibus in omnem 10 partem dimissis, ubi incerta fugae vestigia neque usquam conglobari hostes compertum (et exacta iam aestate spargi bellum nequibat), in finis Borestorum exercitum deducit. ibi acceptis obsidibus, praefecto classis circumvehi Britanniam praecipit. datae ad id vires, et praecesserat terror. ipse 15 peditem atque equites lento itinere, quo novarum gentium animi ipsa transitus mora terrerentur, in hibernis locavit. et simul classis secunda tempestate ac fama Trucculensem portum tenuit, unde proximo Britanniae latere lecto omni redierat.

39. Hunc rerum cursum, quamquam nulla verborum iactantia epistulis Agricolae auctum, ut Domitiano moris erat, fronte laetus, pectore anxius excepit. inerat conscientia derisui fuisse nuper falsum e Germania triumphum, emptis per
 5 commercia, quorum habitus et crines in captivorum speciem formarentur: at nunc veram magnamque victoriam tot milibus hostium caesis ingenti fama celebrari. id sibi maxime formidolosum, privati hominis nomen supra principis attolli: frustra studia fori et civilium artium decus in silentium acta,
 10 si militarem gloriam alius occuparet; cetera utcumque facilius dissimulari, ducis boni imperatoriam virtutem esse. talibus curis exercitus, quodque saevae cogitationis indicium erat, secreto suo satiatum, optimum in praesentia statuit reponere odium, donec impetus famae et favor exercitus languesceret; nam etiam tum Agricola Britanniam obtinebat.

40. Igitur triumphalia ornamenta et inlustris statuae honorem, et quidquid pro triumpho datur, multo verborum honore cumulata, decerni in senatu iubet addique insuper opinionem, Suriam provinciam Agricolae destinari, vacuum tum
 5 morte Atilii Rufi consularis et maioribus reservatam. credere plerique libertum ex secretioribus ministeriis missum ad Agricolam codicillos, quibus ei Suria dabatur, tulisse, cum praecepto ut, si in Britannia foret, traderentur; eumque libertum in ipso freto Oceani obvium Agricolae, ne appello
 10 lato quidem eo ad Domitianum remeasse, sive verum istud, sive ex ingenio principis fictum ac compositum est. tradiderat interim Agricola successori suo provinciam quietam tutamque. ac ne notabilis celebritate et frequentia occurrentium introitus esset, vitato amicorum officio noctu in Palatium, ita ut praeceptum erat, venit; exceptusque brevi osculo
 15 et nullo sermone turbae servientium inmixtus est. ceterum uti militare nomen, grave inter otiosos, aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus hausit, cultu modicus, sermone facilis, uno aut altero amicorum comitatus,
 20 adeo uti plerique, quibus magnos viros per ambitionem aestimare mos est, viso aspectoque Agricola quaererent famam, pauci interpretarentur.

41. Crebro per eos dies apud Domitianum absens accusatus, absens absolutus est. causa periculi non crimen ullum aut querella laesi cuiusquam, sed infensus virtutibus princeps et gloria viri ac pessimum inimicorum genus, laudantes. et ea insecuta sunt rei publicae tempora, quae sileri 5 Agricola non sinerent: tot exercitus in Moesia Daciaque et Germania et Pannonia temeritate aut per ignaviam ducum amissi, tot militares vici cum tot cohortibus expugnati et capti; nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum. ita cum damna damnis continuarentur atque omnis annus funeribus et cladibus insigniretur, posebatur ore vulgi dux Agricola, comparantibus cunctis vigorem et constantiam et expertum bellis animum cum inertia et formidine eorum *quibus exercitus committi 10 solerent*. quibus sermonibus satis constat Domitiani quoque 15 aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore et fide, pessimi malignitate et livore pronum deterioribus principem exstimulabant. sic Agricola simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum in ipsam gloriam praeceps agebatur.

42. Aderat iam annus, quo proconsulatum Africae et Asiae sortiretur, et occiso Civica nuper nec Agricolae consilium deerat nec Domitiano exemplum. accessere quidam cogitationum principis periti, qui iturusne esset in provinciam ultro Agricola interrogarent. ac primo occultius quietem et otium laudare, mox operam suam in adprobanda excusatione offerre, postremo non iam obscuri suadentes simul terrentesque pertraxere ad Domitianum. qui paratus simulatione, in adrogantiam compositus, et audiit preces excusantis et, cum adnuisset, agi sibi gratias passus est, nec erubuit beneficii invidia. salarium tamen proconsulare solitum offerri et quibusdam a se ipso concessum Agricolae non dedit, sive offensus non petitum, sive ex conscientia, ne quod vetuerat videretur emisse. proprium humani ingenii est odisse quem laeseris: Domitiani vero natura praeceps in iram, et 10 quo obscurior, eo inrevocabilius, moderatione tamen prudentiaque Agricolae leniebatur, quia non contumacia neque inani iactatione libertatis famam fatumque provocabat. sciunt, quibus moris est illicita mirari, posse etiam sub malis prin-

20 cipibus magnos viros esse, obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eo laudis escendere, quo plerique per abrupta, sed in nullum rei publicae usum, ambitiosa morte inclaruerunt.

43. Finis vitae eius nobis luctuosus, amicis tristis, extraneis etiam ignotisque non sine cura fuit. vulgus quoque et hic aliud agens populus et ventitavere ad domum et per fora et circulos locuti sunt; nec quisquam audita morte Agricolae aut laetatus aut statim oblitus est. augebat miseratio-
nem constans rumor veneno interceptum: nobis nihil com-
perti, quod firmare ausim. ceterum per omnem valetudinem
eius crebrius quam ex more principatus, per nuntios visen-
tis, et libertorum primi et medicorum intimi venere, sive
10 cura illud sive inquisitio erat. supremo quidem die momenta ipsa deficientis per dispositos cursores nuntiata constabat, nullo credente sic adcelerari quae tristis audiret. speciem tamen doloris ore voltuque prae se tulit, securus iam odii et qui facilius dissimularet gaudium quam metum. satis con-
15 stabat lecto testamento Agricolae, quo coheredem optimae uxori et piissimae filiae Domitianum scripsit, laetatum eum velut honore iudicioque. tam caeca et corrupta mens assiduis adulationibus erat, ut nesciret a bono patre non scribi heredem nisi malum principem.

44. Natus erat Agricola Gaio Caesare tertium consule idibus Iuniis: excessit sexto et quinquagesimo anno, decumo kalendas Septembris Collega Priscoque consulibus. quod si habitum quoque eius posteri noscere velint, decentior quam
6 sublimior fuit; nihil metus in voltu: gratia oris supererat. bonum virum facile crederes, magnum libenter. et ipse quidem, quamquam medio in spatio integrae aetatis ereptus, quantum ad gloriam, longissimum aevum peregit. quippe et vera bona, quae in virtutibus sita sunt, impleverat, et consulari
10 ac triumphalibus ornamentis praedito quid aliud adstruere fortuna poterat? opibus nimiis non gaudebat; speciosae contigerant. filia atque uxore superstitibus potest videri etiam beatus Incolumi dignitate, florente fama, salvis adfinitatibus et amicitiiis futura effugisse. nam sicuti ** durare in hanc
15 beatissimi saeculi lucem ac principem Traianum videre, quod

augurio votisque apud nostras auras ominabatur, ita festinatae mortis grande solacium tulit evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus non iam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo et velut uno ictu rem publicam exhausit.

20

45. Non vidit Agricola obsessam curiam et clausum armis senatum et eadem strage tot consularium caedes, tot nobilissimarum feminarum exilia et fugas. una adhuc victoria Carus Metius censebatur, et intra Albanam arcem sententia Messalini strepebat, et Massa Baebius [iam] tum reus erat: 5 mox nostrae duxere Helvidium in carcerem manus; nos Maurici Rusticique visus, nos innocenti sanguine Senecio perfudit. Nero tamen subtraxit oculos suos iussitque scelera, non spectavit: praecipua sub Domitiano miseriarum pars erat videre et aspici, cum suspiria nostra subscriberentur, cum de- 10 notandis tot hominum palloribus sufficeret saevus ille voltus et rubor, quo se contra pudorem muniebat.

Tu vero felix, Agricola, non vitae tantum claritate sed etiam opportunitate mortis. ut perhibent qui interfuerunt novissimis sermonibus tuis, constans et libens fatum excepisti, 15 tamquam pro virili portione innocentiam principi donares. sed mihi filiaeque eius praeter acerbitatem parentis erepti auget maestitiam, quod adsidere valetudini, fovere deficientem, satiari voltu complexuque non contigit. excepissemus certe mandata vocesque, quas penitus animo figeremus. no- 20 ster hic dolor, nostrum vulnus, nobis tam longae absentiae condicione ante quadriennium amissus est. omnia sine dubio, optime parentum, adsidente amantissima uxore superfuere honori tuo: paucioribus tamen lacrimis comploratus es, et novissima in luce desideravere aliquid oculi tui.

25

46. Si quis piorum manibus locus, si, ut sapientibus placet, non cum corpore extinguantur magnae animae, placide quiescas, nosque domum tuam ab infirmo desiderio et muliebribus lamentis ad contemplationem virtutum tuarum voces, quas neque lugeri neque plangi fas est. admiratione te potius et immortalibus laudibus et, si natura suppeditet, similitudine colamus: is verus honos, ea coniunctissimi cuiusque pietas. id filiae quoque uxorigue praeeperim, sic patris,

sic mariti memoriam venerari, ut omnia facta dictaque eius
10 secum revolvant, formamque ac figuram animi magis quam
corporis complectantur, non quia intercedendum putem ima-
ginibus quae marmore aut aere finguntur, sed, ut voltus ho-
minum, ita simulacra voltus imbecilla ac mortalia sunt, forma
mentis aeterna, quam tenere et exprimere non per alienam
15 materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis. quidquid
ex Agricola amavimus, quidquid mirati sumus, manet man-
surumque est in animis hominum, in aeternitate temporum,
in fama rerum; nam multos veterum velut inglorios et igno-
bilis oblivio obruit: Agricola posteritati narratus et traditus
20 superstes erit.

CORNELII TACITI
DIALOGUS
DE ORATORIBUS.

BREVIARIUM.

Cap 1. Postquam Iustus Fabius saepe ex auctore dialogi requisiverat, cur non amplius vigeat eloquentiae studium, hic non suam proferre sententiam statuit, sed repetere sermonem hominum disertissimorum, quos eandem quaestionem pertractantes admodum juvenis audivisset. 2. 3. hi sunt Curiatius Maternus, ex oratore poeta, M. Aper et Iulius Secundus, celeberrima tum fori ingenia, qui mirantur, quod Maternus fastiditis orationum causarumque studiis omne nunc tempus circa tragoedias consumat, quarum tamen recitatione offendisse potentium animos dicatur. 4. hic poesin a se nunc coli profitetur, quia sanctior haec et angustior sit eloquentia.

5—7. Hinc oritur disceptatio, utrum praestantior sit ars oratoria an poetica. Aper magnis laudibus praedicat oratoriae artis utilitatem, voluptatem, dignitatem, 8. ac provocat ad exempla Marcelli Eprii et Crispi Vibii. 9. 10. poetarum contra nullam esse dignitatem dicit et utilitatem; voluptatem vero brevem, laudem inanem, infructuosam multisque recitationum molestiis ac sumptibus partam. iis in solitudinem secedendum, si modo dignum aliquid elaborare veint, et mediocres nemini notos, bonos paucis; studium denique illorum non minus obnoxium offensae quam oratorum. itaque Materno, ad altiorem eloquentiam et summa nato, non subsistendum esse in levioribus, sed ab auditoriis et theatris in forum et ad causas veraeque proelia redeundum.

11—13. Quae cum Aper dixisset acrius et intento ore, remissus et subridens respondet Maternus; poeticae studio maiorem parari securitatem et gloriam, quam forensi labore et strepitu litigantium aut comitatum salutationumque frequentia; puriorem vero voluptatem securo et secreto secessu in nemora et lucos, quam lucrosa et saginante in foro eloquentia, quae non, ut poesis, aureo, sed ferreo saeculo et propter malos hominum mores in locum teli reperta sit. dulcem esse poetarum vitam et curarum expertem, anxiam vero oratorum, qui semper vel timeant vel timeantur.

14. Colloquio supervenit Vipstanus Messalla, admirator veterum temporum oratorumque, recentiorum contemptor. 15—17. hinc Aper, saeculi sui novorumque rhetorum patronus, accuratius definitendum

censet, quinam oratores vocandi sint antiqui: utrum Ulixes tantum et Nestor et Menenius Agrippa, an et iam Demosthenes et Hyperides, inter quorum et hoc aevum non multo plures quam CCCC anni intersint, aut Cicero, Caesar, Caelius, Calvus, Brutus, Asinius et Messalla, qui vix unius hominis aetate sint priores. 18. formas autem et genera dicendi cum temporibus ac diversitate aurium mutari monet, et vitio malignitatis humanae semper laudari vetera, praesentia fastidiri. 19. 20. Cassium Severum a multis velut terminum antiquitatis constitui primumque flexisse ab illa vetere atque directa dicendi via, non infirmitate ingenii nec inscitia literarum, sed iudicio et intellectu. olim in honore fuisse longa principia et narrationes, divisionum argumentorumque multorum ostentationem et philosopha orationi inserta; nunc ab oratore laetitiam et pulchritudinem orationis poeticumque decorem exigi. 21. 22. Calvi quoque, Caelii, Caesaris, Asinii, Corvini ipsiusque Ciceronis in orationibus multa deprehendi antiquitatis vitia, sordes verborum, hiantem compositionem et sensus inconditos, quae tamen sola mirentur perversi imitatores. 23. iniquos igitur iudices esse, qui antiqua tantum efferant laudibus rhetorumque recentiorum commentarios fastidiant. postremo Messallae et Materni et Secundi virtutes praedicat eosque ad illustrandum saeculum suum pulcherrimo dicendi genere exhortatur, cum videat eos, quae verè sit eloquentiae ars, laetissima quaeque antiquorum imitari ac gravitati sensuum nitorem cultumque verborum miscere.

24. Tum Maternus admonet Messallam ut missa antiquorum laudatione, qui ea non indigeant, memor potius promissi causas exponat, cur in tantum ab eloquentia eorum recesserit aetas recentior. 25. hic primum docet, quinam antiqui sint appellandi; plures etiam dicendi formas isdem saeculis fuisse et singulares Calvi, Asinii aliorumque virtutes: quod vero se invicem obtrectaverint, non esse oratorum vitium, sed hominum: 26. gravitatem denique et cultum oratorum impetumque veterum longe praefarendum esse verborum lasciviae, levitati sententiarum et compositionis licentiae, in quibus sibi placeant recentiores.

27—29. Materno iterum rogante Messalla transit ad explicandas causas corruptae eloquentiae, primas vero et praecipuas putat desidiam iuventutis et negligentiam parentum et inscientiam praecipientium et moris antiqui oblivionem. liberos enim non iam educari in gremio ac sinu castae matris aut a propinqua maiore natu, sed Graeculae ancillae delegari et servis, a quibus teneri eorum animi fabulis, erroribus vitiisque imbuantur. 30—33. eorundem ingenium non, ut quondam, severa disciplina et infinito labore et quotidiana meditatione et in omni genere studiorum exercitationibus formari atque subigi, sed in pueritia et iuventute nihil disci, quod usum habeat. hinc antiquam eloquentiam ex omnium rerum scientia pluribusque artibus exundasse et oratorem potuisse de omni quaestione pulchre et ornate et varie et ad persuadendum apte dicere; horum vero tempo-

rum disertos, aridis rhetorum praeceptis artificiisque sordidissimis contentos, grammatices, legum et philosophiae ignaros esse.

34. 35. Materno deinde hortante Messalla progreditur ad aliam corruptae eloquentiae causam, ad eximiam antiquorum oratorum et perversam recentiorum exercitationem. iuvenes dicit, imbutos iam domestica disciplina, honestis studiis refertos ac bene praeparatos, a patre olim vel propinquis fuisse deductos ad principes oratorum, quos sectati in iudiciis, foro contionibusque pugnare in ipsa veluti arena et acie didicissent: at nunc educatione depravatos, inscios ac torpentes transire in rhetorum scholas, in quibus duo materiarum genera, suaviorum et controversiarum, tractentur, nec facile dixeris, utrumne locus ipse an genus studiorum an condiscipuli plus mali ingenii afferant.

Hic Messallae sermo mutilus est: eum statim excepisse videtur sermo Materni, internis corruptae eloquentiae causis externas adnectentis has:

36. 37. α) Uberiorem ad dicendum materiam fuisse oratoribus antiquis, splendorem rerum et magnitudinem causarum, leges rogandas et populare nomen, contiones magistratum, accusationes potentium reorum et adsignatas etiam domibus inimicitias, procerum factiones et assidua senatus adversus plebem certamina. β) maiora isdem praemia fuisse proposita, faciliores ad summos honores aditus eloquentia patefaciendos, plus apud principes et magistratus provinciales gratiae, apud patres auctoritatis, apud plebem notitiae ac nominis, clientelas exterarum nationum, praeturas et consulatus. 38—40. γ) formam et consuetudinem veterum iudiciorum oratoribus fuisse, causas in foro, non in auditoriis tabulariisve explicatas, liberum et dicendi et comperendinandi tempus, clamorem et plausum et studia certantis populi, reos concursu totius civitatis et accusatos et defensos, contiones assiduas et datum ius potentissimum quemque vexandi. 40 41. neque tamen propterea laudandam censet Maternus valentiorum eloquentiam, quod licentiae, quam stulti libertatem vocent, alumna sit et comes seditionum et effrenati populi incitamentum. eam quidem vigere dicit in civitatibus, quae discordiis et paribus se ipsae conficiant, sed in quietis ac bene constitutis non opus esse tali eloquentia longisve in senatu sententiis et multis apud populum contionibus: multo minus in re publica, in qua non imperiti et multi deliberent, sed sapientissimus et unus. melius esse non queri quam vindicari, et si inveniretur aliqua civitas, in qua nemo peccet, supervacaneum fore inter innocentes et mores bonos et in obsequium regentis paratos oratorem sicut inter sanos medicum. itaque non dolendum, quod minor nunc oratorum obscuriorque gloria sit, sed utendum potius bonis sui cuique saeculi citra obtreactionem alterius.

42. Dissolvitur colloquium. (Habitum fingitur anno u. 828, p. Ch. 75)

1. Saepe ex me requiris, Iuste Fabi, cur, cum priora saecula tot eminentium oratorum ingeniis gloriaque floruerint, nostra potissimum aetas deserta et laude eloquentiae orbata vix nomen ipsum oratoris retineat; neque enim ita appellamus nisi antiquos: horum autem temporum disertis causidicis et advocatis et patronis et quidvis potius quam oratores vocantur. cui percontationi tuae respondere et tam magnae quaestionis pondus excipere, ut aut de ingeniis nostris male existimandum sit, si idem adsequi non possumus, aut de iudiciis, si nolumus, vix hercule auderem, si mihi mea sententia proferenda ac non disertissimorum, ut nostris temporibus, hominum sermo repetendus esset, quos eandem hanc quaestionem pertractantes iuvenis admodum audivi. ita non ingenio sed memoria et recordatione opus est, ut quae a praestantissimis viris et excogitata subtiliter et dicta graviter accepi, cum singuli diversas [vel easdem sed probabiles] causas adferrent, dum formam sui quisque et animi et ingenii redderent, isdem nunc numeris isdemque rationibus persequar, servato ordine disputationis. neque enim defuit qui diversam quoque partem susciperet, ac multum vexata et inrisa vetustate nostrorum temporum eloquentiam antiquorum ingeniis anteferet.

2. Nam postero die quam Curvatus Maternus Catonem recitaverat, cum offendisse potentium animos diceretur, tamquam in eo tragoediae argumento sui oblitus tantum Catonem cogitasset, eaque de re per urbem frequens sermo haberetur, venerunt ad eum Marcus Aper et Iulius Secundus, celeberrima tum ingenia fori nostri, quos ego in iudiciis non [utrosque] modo studiose audiebam, sed domi quoque et in publico adsectabar mira studiorum cupiditate et quodam ardore iuvenili, ut fabulas quoque eorum et disputationes et arcana semotae dictionis penitus exciperem, quamvis maligne plerique opinarentur, nec Secundo promptum esse sermonem et Aprum ingenio potius et vi naturae quam institutione et literis famam eloquentiae consecutum. nam et Secundo purus et pressus et, in quantum satis erat, profluens sermo non defuit, et Aper omni eruditione imbutus contemnebat potius literas quam nesciebat, tamquam maiorem industriae

et laboris gloriam habiturus, si ingenium eius nullis alienarum artium adminiculis inniti videretur.

3. Igitur ut intravimus cubiculum Materni, sedentem ipsumque quem pridie recitaverat librum inter manus habentemprehendimus.

Tum Secundus 'nihilne te' inquit, 'Materne, fabulae malignorum terrent, quo minus offensas Catonis tui ames? an ideo librum istum adprehendisti, ut diligentius retractares, et sublatis si qua pravae interpretationi materiam dederunt, emitteres Catonem non quidem meliorem sed tamen securiorem?'

10 Tum ille 'leges' inquit 'quid Maternus sibi debuerit, et agnosces quae audisti. quod si qua omisit Cato, sequenti recitatione Thyestes dicet; hanc enim tragoediam disposui iam et intra me ipse formavi. atque ideo maturare libri huius editionem festino, ut dimissa priore cura novae cogitationi
15 toto pectore incumbam.'

'Adeo te tragoediae istae non satiant,' inquit Aper 'quo minus omissis orationum et causarum studiis omne tempus modo circa Medeam, ecce nunc circa Thyestem consumas, cum te tot amicorum causae, tot coloniarum et municipiorum
20 clientelae in forum vocent, quibus vix suffeceris, etiam si non novum tibi ipse negotium importasses, ut Domitium et Catonem, id est nostras quoque historias et Romana nomina Graeculorum fabulis adgregares.'

4. Et Maternus: 'perturbarer hac tua severitate, nisi frequens et assidua nobis contentio iam prope in consuetudinem vertisset. nam nec tu agitare et insequi poetas intermittis, et ego, cui desidiam advocationum obicis, quotidianum hoc
5 patrocinium defendendae adversus te poeticae exerceo. quo laetor magis oblatum nobis iudicem, qui me vel in futurum vetet versus facere, vel, quod iam pridem opto, sua quoque auctoritate compellat ut omissis forensium causarum angustiis, in quibus mihi satis superque sudatum est, sanctio-
10 rem illam et augustiorem eloquentiam colam.'

5. 'Ego vero' inquit Secundus, 'antequam me iudicem Aper recuset, faciam quod probi et moderati iudices solent, ut in iis cognitionibus se excusent, in quibus manifestum est

alteram apud eos partem gratia praevallere. quis enim nescit
 5 neminem mihi coniunctiorem esse et usu amicitiae et assidui-
 tate contubernii quam Saleium Bassum, cum optimam virum
 tum absolutissimum poetam? porro si poetica accusatur, non
 alium video reum locupletiolem.’

‘Securus sit’ inquit Aper ‘et Saleius Bassus et quisquis
 10 alius studium poeticae et carminum gloriam fovet, cum cau-
 sas agere non possit. ego enim, quatenus arbitrum litis hu-
 ius inveni, non patiar Maternum societate plurium defendi,
 sed ipsum solum apud vos arguam, quod natus ad eloquen-
 15 tiam virilem et oratoriam, qua parere simul et tueri amici-
 tias, adsciscere necessitudines, complecti provincias possit,
 omittit studium, quo non aliud in civitate nostra vel ad utili-
 tatem fructuosius vel ad voluptatem dulcius vel ad dignitatem
 amplius vel ad urbis famam pulchrius vel ad totius imperii at-
 que omnium gentium notitiam industrius excogitari potest.
 20 nam si ad utilitatem vitae omnia consilia factaque nostra diri-
 genda sunt, quid est tutius quam eam exercere artem, qua
 semper armatus praesidium amicis, opem alienis, salutem pe-
 riclitantibus, invidis vero et inimicis metum et terrorem ultro
 25 feras, ipse securus et velut quadam perpetua potentia ac
 potestate munitus? cuius vis et utilitas rebus prospere flu-
 entibus aliorum perfugio et tutela intellegitur: sin proprium
 periculum increpuit, non hercule lorica et gladius in acie fir-
 mius munimentum quam reo et periclitanti eloquentia, prae-
 sidium simul ac telum, quo propugnare pariter et incessere
 30 sive in iudicio sive in senatu sive apud principem possis. quid
 aliud infestis patribus nuper Eprius Marcellus quam eloquen-
 tiam suam opposuit? qua accinctus et minax disertam quidem,
 sed inexercitam et eius modi certaminum rudem Helvidii
 sapientiam elusit. plura de utilitate non dico, cui parti minime
 35 contra dicturum Maternum meum arbitror.

6. Ad voluptatem oratoriae eloquentiae transeo, cuius
 iucunditas non uno aliquo momento sed omnibus prope die-
 bus ac prope omnibus horis contingit. quid enim dulcius li-
 bero et ingenuo animo et ad voluptates honestas nato, quam
 5 videre plenam semper et frequentem domum suam concursu
 splendidissimorum hominum? idque scire non pecuniae, non

orbitati, non officii alicuius administrationi, sed sibi ipsi dari? ipsos quin immo orbos et locupletes et potentes venire plerumque ad iuvenem et pauperem, ut aut sua aut amicorum discrimina commendent. ullane tanta ingentium opum ac magnae potentiae voluptas quam spectare homines veteres et senes et totius urbis gratia subnixos in summa rerum omnium abundantia confitentes, id quod optimum sit se non habere? iam vero qui togatorum comitatus et egressus! quae in publico species! quae in iudiciis veneratio! quod gaudium consurgendi adsistendique inter tacentes et in unum conversos! coire populum et circumfundi coronam et accipere adfectum quemcumque orator induerit! vulgaria dicentium gaudia et imperitorum quoque oculis exposita percenseo: illa secretiora et tantum ipsis orantibus nota maiora sunt. sive accuratam meditatamque profert orationem, est quoddam sicut ipsius dictionis, ita gaudii pondus et constantia; sive novam et recentem curam non sine aliqua trepidatione animi attulerit, ipsa sollicitudo commendat eventum et lenocinatur voluptati. sed extemporalis audaciae atque ipsius temeritatis vel praecipua iucunditas est; nam in ingenio quoque, sicut in agro, quamquam alia diu serantur atque elaborentur, gratiora tamen quae sua sponte nascuntur.

7. Equidem, ut de me ipso fatear, non eum diem laetorem egi, quo mihi latus clavus oblatus est, vel quo homo novus et in civitate minime favorabili natus quaesturam aut tribunatum aut praeturam accepi, quam eos, quibus mihi pro mediocritate huius quantulaecumque in dicendo facultatis aut apud patres reum prospere defendere aut apud centumviros causam aliquam feliciter orare aut apud principem ipsos illos libertos et procuratores principum tueri et defendere datur. tum mihi supra tribunatus et praeturas et consulatus ascendere videor, tum habere quod, si non in alio oritur, nec codicillis datur nec cum gratia venit. quid? fama et laus cuius artis cum oratorum gloria comparanda est? quinam inlustriores sunt in urbe non solum apud negotiosos et rebus intentos, sed etiam apud vacuos et adulescentes, quibus modo recta indoles est et bona spes sui? quorum nomina prius parentes liberis suis ingerunt? quos saepius volgus quoque imperitum et tunicatus

hic populus transeuntes nomine vocat et digito demonstrat? advenae quoque et peregrini iam in municipiis et coloniis suis auditos, cum primum urbem attigerunt, requirunt ac velut adgnoscerent concupiscunt.

8. Ausim contendere Marcellum hunc Eprium, de quo modo locutus sum, et Crispum Vibium (libentius enim novis et recentibus quam remotis et oblitteratis exemplis utor) non minus *notos* esse in extremis partibus terrarum quam Capuae aut Vercellis, ubi nati dicuntur. nec hoc illis *alterius bis*, alterius ter milies sestertium praestat, quamquam ad has ipsas opes possunt videri eloquentiae beneficio venisse, *sed ipsa eloquentia*; cuius numen et caelestis vis *multa quidem* omnibus saeculis exempla edidit, ad quam usque fortunam homines ingenii viribus pervenerint, *sed haec*, ut supra dixi, proxima et quae non auditu cognoscenda, sed oculis spectanda habemus. nam quo sordidius et abiectius nati sunt quoque notabilior paupertas et angustiae rerum nascentes eos circumsteterunt, eo clariora et ad demonstrandam oratoriae eloquentiae utilitatem inlustriora exempla sunt, quod sine commendatione natalium, sine substantia facultatum, neuter moribus egregius, alter habitu quoque corporis contemptus, per multos iam annos potentissimi sunt civitatis ac, donec libuit, principes fori, nunc principes in Caesaris amicitia agunt feruntque cuncta atque ab ipso principe cum quadam reverentia diliguntur, quia Vespasianus, venerabilis senex et patientissimus veri, bene intellegit ceteros quidem amicos suos iis niti, quae ab ipso acceperint quaeque ipsi accumulare et in alios congerere promptum sit, Marcellum autem et Crispum attulisse ad amicitiam suam quod non a principe acceperint nec accipi possit. minimum inter tot ac tanta locum optinent imagines ac tituli et statuae, quae neque ipsa tamen negleguntur, tam hercule quam divitiae et opes, quas facilius invenies qui vituperet quam qui fastidiat. his igitur et honoribus et ornamentis et facultatibus refertas domos eorum videmus, qui se ab ineunte adulescentia causis forensibus et oratorio studio dederunt.

9. Nam carmina et versus, quibus totam vitam Maternus insumere optat (inde enim omnis fluxit oratio), neque digni-

tatem ullam auctoribus suis conciliant neque utilitates alunt; voluptatem autem brevem, laudem inanem et infructuosam consequuntur. licet haec ipsa et quae deinceps dicturus sum⁵ aures tuae, Materne, respuant, cui bono est, si apud te Agamemnon aut Iason diserte loquitur? quis ideo domum defensus et tibi obligatus redit? quis Saleium nostrum, egregium poetam vel, si hoc honorificentius est, praeclarissimum vatem, deducit aut salutatur aut prosequitur? nempe si amicus¹⁰ eius, si propinquus, si denique ipse in aliquod negotium inciderit, ad hunc Secundum recurret aut ad te, Materne, non quia poeta es, neque ut pro eo versus facias; hi enim Basso domi nascuntur, pulchri quidem et iucundi, quorum tamen hic exitus est, ut cum toto anno, per omnes dies, magna¹⁶ noctium parte unum librum excudit et elucubrat, rogare ultro et ambire cogatur, ut sint qui dignentur audire, et ne id quidem gratis; nam et domum mutuatur et auditorium exstruit et subsellia conducit et libellos dispergit. et ut beatissimus recitationem eius eventus prosequatur, omnis illa laus²⁰ intra unum aut alterum diem, velut in herba vel flore praecepta, ad nullam certam et solidam pervenit frugem, nec aut amicitiam inde refert aut clientelam aut mansurum in animo cuiusquam beneficium, sed clamorem vagum et voces inanes et gaudium volucre. laudavimus nuper ut miramur²⁴ et eximiam Vespasiani liberalitatem, quod quingenta sestertia Basso donasset. pulchrum id quidem, indulgentiam principis ingenio mereri: quanto tamen pulchrius, si ita res familiaris exigat, se ipsum colere, suum genium propitiare, suam experiri liberalitatem! adice quod poetis, si modo dignum ali-³⁰ quid elaborare et efficere velint, relinquenda conversatio amicorum et iucunditas urbis, deserenda cetera officia utque ipsi dicunt, in nemora et lucos, id est in solitudinem secedendum est.

10. Ne opinio quidem et fama, cui soli serviunt et quod unum esse pretium omnis laboris sui fatentur, aequae poetas quam oratores sequitur, quoniam mediocris poetas nemo novit, bonos pauci. quando enim rarissimarum recitationum fama in totam urbem penetrat? nedum ut per tot provincias inno-⁶ tescat. quotus quisque, cum ex Hispania vel Asia, ne quid

de Gallis nostris loquar, in urbem venit, Saleium Bassum requirit? atque adeo si quis requirit, ut semel vidit, transit et contentus est, ut si picturam aliquam vel statuam vidisset.

10 neque hunc meum sermonem sic accipi volo, tamquam eos, quibus natura sua oratorium ingenium denegavit, deterream a carminibus, si modo in hac studiorum parte oblectare otium et nomen inserere possunt famae. ego vero omnem eloquentiam omnesque eius partes sacras et venerabiles puto,

15 nec solum cothurnum vestrum aut heroici carminis sonum, sed lyricorum quoque iucunditatem et elegorum lascivias et iamborum amaritudinem et epigrammatum lusus et quamcumque aliam speciem eloquentia habet, anteponendam ceteris aliarum artium studiis credo. sed tecum mihi, Materne, res

20 est, quod, cum natura te tua in ipsam arcem eloquentiae ferat, errare mavis et summa adepturus in levioribus subsistis. ut si in Graecia natus esses, ubi ludicras quoque artis exercere honestum est, ac tibi Nicostrati robur ac vires di dedissent, non paterer inmanes illos et ad pugnam natos lacertos levitate iaculi aut iactu disci vanescere, sic nunc te ab auditoriis et theatri in forum et ad causas et ad vera proelia voco,

25 cum praesertim ne ad illud quidem confugere possis, quod plerisque patrocinator, tamquam minus obnoxium sit offensae poetarum quam oratorum studium. effervescit enim vis

30 pulcherrimae naturae tuae, nec pro amico aliquo, sed, quod periculosius est, pro Catone offendis. nec excusatur offensa necessitudine officii aut fide advocacy aut fortuitae ac subitae dictionis impetu: meditatus videris tibi elegisse personam notabilem et cum auctoritate dicturam. sentio quid

35 responderi possit: hinc ingentis existere adsensus, haec in ipsis auditoriis praecipue laudari et mox omnium sermonibus ferri. tolle igitur quietis et securitatis excusationem, cum tibi sumas adversarium superiorem. nobis satis sit privatas et nostri saeculi controversias tueri, in quibus [expressis] si quando

40 necesse sit pro periclitante amico potentiorum aures offendere, et probata sit fides et libertas excusata.

11. Quae cum dixisset Aper acrius, ut solebat, et intento ore, remissus et subridens Maternus 'parantem me' inquit 'non minus diu accusare oratores quam Aper laudave-

rat (fore enim arbitrabar ut a laudatione eorum digressus
 ðtreclaret poetas atque carminum studium prosterneret) arte
 quadam mitigavit, concedendo iis qui causas agere non pos-
 sent, ut versus facerent. ego autem sicut in causis agendis
 efficere aliquid et eniti fortasse possum, ita recitatione tra-
 goediarum et ingredi famam auspiciatus sum, cum quidem in
 Nerone improbam et studiorum quoque sacra profanantem
 Vatini potentiam fregi, et hodie si quid [in] nobis notitiae
 ac nominis est, magis arbitror carminum quam orationum
 gloria partum. ac iam me deiungere a forensi labore consti-
 tui, nec comitatus istos et egressus aut frequentiam salu-
 tantium concupisco, non magis quam aera et imagines, quae
 etiam me nolente in domum meam intruperunt. nam statum
 hucusque ac securitatem melius innocentia tueor quam elo-
 quentia, nec vereor ne mihi umquam verba in senatu nisi
 pro alterius discrimine facienda sint.

12. Nemora vero et luci et secretum ipsum, quod Aper
 increpabat, tantam mihi adferunt voluptatem, ut inter prae-
 cipuos carminum fructus numerem, quod non in strepitu nec
 sedente ante ostium litigatore nec inter sordes ac lacrimas
 reorum componuntur, sed secedit animus in loca pura atque
 innocentia fruiturque sedibus sacris. haec eloquentiae pri-
 mordia, haec penetralia: hoc primum habitu cultuque com-
 mendata mortalibus in illa casta et nullis contacta vitiis pec-
 tora influxit; sic oracula loquebantur. nam lucrosae huius et
 sanguinantis eloquentiae usus recens et malis moribus natus,
 atque, ut tu dicebas, Aper, in locum teli repertus. ceterum
 felix illud et, ut more nostro loquar, aureum saeculum, et ora-
 torum et criminum inops, poetis et vatibus abundabat, qui
 bene facta canerent, non qui male admissa defenderent. nec
 ullis aut gloria maior aut augustior honor, primum apud deos,
 quorum proferre responsa et interesse epulis ferebantur, de-
 inde apud illos dis genitos sacrosque reges, inter quos ne-
 minem causidicum, sed Orphea et Linum ac, si introspicere
 altius velis, ipsum Apollinem accepimus. vel si haec fabulosa
 nimis et composita videntur, illud certe mihi concedes, Aper,
 non minorem honorem Homero quam Demostheni apud pos-
 teros, nec angustioribus terminis famam Euripidis aut So-

phoclis quam Lysiae aut Hyperidis includi. plures hodie re-
peries qui Ciceronis gloriam quam qui Virgilii detrectent:
25 nec ullus Asinii aut Messallae liber tam inlustris est quam
Medea Ovidii aut Varii Thyestes.

13. Ac ne fortunam quidem vatium et illud felix contu-
bernum comparare timuerim cum inquieta et anxia oratorum
vita. licet illos certamina et pericula sua ad consulatus eve-
xerint, malo securum et quietum Virgilii secessum, in quo
5 tamen neque apud divum Augustum gratia caruit neque apud
populum Romanum notitia. testes Augusti epistolae, testis
ipse populus, qui auditis in theatro Virgilii versibus surrexit
universus et forte praesentem spectantemque Virgilium ve-
neratus est sic quasi Augustum. ne nostris quidem tempori-
10 bus Secundus Pomponius Afro Domitio vel dignitate vitae
vel perpetuitate famae cesserit. nam Crispus iste et Marcel-
lus, ad quorum exempla me vocas, quid habent in hac sua
fortuna concupiscendum? quod timent, an quod timentur?
quod, cum cotidie aliquid rogentur, ii quibus † praestant
15 indignantur? quod adligati communi adulatione nec imperanti-
bus unquam satis servi videntur nec nobis satis liberi? quae haec
summa eorum potentia est? tantum posse liberti solent. me
vero dulces, ut Virgilius ait, Musae, remotum a sollici-
tudinibus et curis et necessitate cotidie aliquid contra animum
20 faciendi, in illa sacra illosque *ad fontis ferant*; nec insanum ul-
tra et lubricum forum famamque pallentem *trepidus* experiar.
non me fremitus salutantium nec anhelans libertus excitet,
nec incertus futuri testamentum pro pignore scribam, nec
plus habeam quam quod possim cui velim relinquere (quan-
25 doque enim fatalis et meus dies veniet), statuarque tumulo non
maestus et atrox, sed hilaris et coronatus, et pro memoria
mei nec consulat quisquam nec roget.

14. Vixdum finierat Maternus, concitatus et velut instin-
ctus, cum Vipstanus Messalla cubiculum[eius] ingressus est,
suspiciatusque ex ipsa intentione singulorum altiorem inter
eos esse sermonem, 'num parum tempestivus' inquit 'inter-
5 veni secretum consilium aut causae alicuius meditationem tra-
ctantibus?'

'Minime, minime' inquit Secundus, 'atque adeo vellem

maturius intervenisses; delectasset enim te et Aprī nostri accuratissimus sermo, cum Maternum ut omne ingenium ac studium suum ad causas agendas converteret exhortatus est, et¹⁰ Materni pro carminibus suis laeta, utque poetas defendi decebat, audentior et poetarum quam oratorum similior oratio.⁹

'Me vero' inquit '[et] sermo iste infinita voluptate adfessisset, atque id ipsum delectat, quod vos, viri optimi et tem-¹⁵porum nostrorum oratores, non forensibus tantum negotiis et declamatorio studio ingenia vestra exercetis, sed eius modi etiam disputationes adsumitis, quae et ingenium alunt et eruditionis ac literarum iucundissimum oblectamentum cum vobis, qui ista disputatis, adferunt, tum etiam iis ad quorum²⁰ aures pervenerint. itaque hercle non minus probari video in te, Secunde, quod Iulī Africani vitam componendo spem hominibus fecisti plurimum eius modi librorum, quam improbari in Apro, quod nondum ab scholasticis controversiis recessit et otium suum mavolt novorum rhetorum more quam veterum²⁵ oratorum consumere.'

15. Tum Aper: 'non desinis, Messalla, vetera tantum et antiqua mirari, nostrorum autem temporum studia inridere atque contemnere. nam hunc tuum sermonem saepe excepi, cum oblitus et tuae et fratris tui eloquentiae neminem hoc tempore oratorem esse contenderes *parem* antiquis, eo, credo,⁵ audacius, quod malignitatis opinionem non verebaris, cum eam gloriam, quam tibi alii concedunt, ipse tibi denegares.'

'Neque illius' inquit 'sermonis mei paenitentiam ago, neque aut Secundum aut Maternum aut te ipsum, Aper, quamquam interdum in contrarium disputes, aliter sentire credo.¹⁰ ac velim impetratum ab aliquo vestrum ut causas huius infinitae differentiae scrutetur ac reddat, quas mecum ipse plerumque inquirō. et quod quibusdam solacio est, mihi auget quaestionem, quia video etiam Graiis accidisse ut longius absit *ab* Aeschine et Demosthene Sacerdos ille Nicetes, et si¹⁵ quis alius Ephesum vel Mytilenas concentu scholasticorum et clamoribus quatit, quam Afer aut Africanus aut vos ipsi a Cicerone aut Asinio recessistis.'

16. 'Magnam' inquit Secundus 'et dignam tractatu quae-

stionem movisti. sed quis eam iustius explicabit quam tu, ad cuius summam eruditionem et praestantissimum ingenium cura quoque et meditatio accessit?’

8 Et Messalla ‘aperiam’ inquit ‘cogitationes meas, si illud a vobis ante impetravero, ut vos quoque sermonem hunc nostrum adiuvetis.’

‘Pro duobus’ inquit Maternus ‘promitto; nam et ego et Secundus exsequemur eas partes, quas intellexerimus te non
10 tam omisisse quam nobis reliquisse. Aprum enim solere dissentire et tu paulo ante dixisti et ipse satis manifestus est iam dudum in contrarium accingi nec aequo animo perferre hanc nostram pro antiquorum laude concordiam.’

‘Non enim’ inquit Aper ‘inauditum et indefensum saeculum nostrum patiar hac vestra conspiratione damnari: sed
15 hoc primum interrogabo, quos vocetis antiquos, quam oratorum aetatem significatione ista determinetis. ego enim cum audio antiquos, quosdam veteres et olim natos intellego; ac mihi versantur ante oculos Ulixes ac Nestor, quorum aetas
20 mille fere et trecentis annis saeculum nostrum antecedit: vos autem Demosthenem et Hyperidem profertis, quos satis constat Philippi et Alexandri temporibus floruisse, ita tamen ut utrique superstites essent. ex quo apparet non multo plures quam quadringentos annos interesse inter nostram et Demo-
25 sthenis aetatem. quod spatium temporis si ad infirmitatem corporum nostrorum referas, fortasse longum videatur; si ad naturam saeculorum ac respectu immensi huius aevi, perquam breve et in proximo est. nam si, ut Cicero in Hortensio scribit, is est magnus et verus annus, quo eadem positio caeli siderumque, quae cum maxime est, rursus existet, isque
30 annus horum quos nos vocamus annorum duodecim milia nongentos quinquaginta quattuor complectitur, [incipit] Demosthenes videtur, quem vos veterem et antiquum fingitis, non solum eodem anno quo nos, sed etiam eodem mense ex-
35 titisse.

17. Sed transeo ad Latinos oratores, in quibus non Menenium, ut puto, Agrippam, qui potest videri antiquus, nostrorum temporum disertis anteponeere soletis, sed Cicero-
nem et Caesarem et Caelium et Calvum et Brutum et Asi-

nium et Messallam: quos quid antiquis temporibus potius ad-⁵ scribatis quam nostris, non video. nam ut de Cicerone ipso loquar, Hirtio nempe et Pansa consulibus, ut Tiro libertus eius scribit, septimo idus *Decembres* occisus est, quo anno divus Augustus in locum Pansae et Hirtii se et Q. Pedium consules suffecit. statue sex et quinquaginta annos, quibus¹⁰ mox divus Augustus rem publicam rexit; adice Tiberii tres et viginti, et prope quadriennium Gai, ac bis quaternos denos Claudii et Neronis annos, atque illum Galbae et Othonis et Vitelli longum et unum annum, ac sextam iam felicis huius principatus stationem, qua Vespasianus rem publicam¹⁵ fovet: centum et viginti anni ab interitu Ciceronis in hunc diem colliguntur, unius hominis aetas. nam ipse ego in Britannia vidi senem, qui se fateretur ei pugnae interfuisse, qua Caesarem inferentem arma Britanni arcere litoribus et pellere adgressi sunt. ita si eum, qui armatus C. Caesari re-²⁰ stitit, vel captivitas vel voluntas vel fatum aliquod in urbem pertraxisset, aequae idem et Caesarem ipsum et Ciceronem audire potuit et nostris quoque actionibus interesse. proximo quidem congiario ipsi vidistis plerosque senes, qui se a divo quoque Augusto semel atque iterum accepisse congi-²⁵ rium narrabant. ex quo colligi potest et Corvinum ab illis et Asinium audiri potuisse; nam Corvinus in medium usque Augusti principatum, Asinius paene ad extremum duravit, ne dividatis saeculum, et antiquos ac veteres vocitetis oratores, quos eorundem hominum aures adgnosceret ac velut coniun-³⁰ gere et copulare potuerunt.

18. Haec ideo praedixi, ut si qua ex horum oratorum fama gloriaque laus temporibus acquiritur, eam docerem in medio sitam et propiorem nobis quam Servio Galbae aut C. *Laelio* aut C. Carboni quosque alios merito antiquos vocaverimus; sunt enim horridi et impoliti et rudes et informes et⁵ quos utinam ne illa parte imitatus esset Calvus vester aut Caellius aut ipse Cicero. agere enim fortius iam et audentius volo, si illud ante praedixero, mutari cum temporibus formas quoque et genera dicendi. sic Catoni seni comparatus C. Gracchus plenior et uberius, sic Graccho politior et ornatior Cras-¹⁰ sus, sic utroque distinctior et urbanior et altior Cicero, Ci-

cerone mitior Corvinus et dulcior et in verbis magis elaboratus. nec quaero quis disertissimus: hoc interim probasse contentus sum, non esse unum eloquentiae voltum, sed in illis quoque quos vocatis antiquos plures species deprehendi, nec statim deterius esse quod diversum est, vitio autem malignitatis humanae vetera semper in laude, praesentia in fastidio esse. num dubitamus inventos qui prae Catone Appium Caecum magis mirarentur? satis constat ne Ciceroni quidem obtrectatores defuisse, quibus inflatus et tumens nec satis pressus, sed supra modum exultans et superfluens et parum Atticus videretur. legistis utique et Calvi et Bruti ad Ciceronem missas epistulas, ex quibus facile est deprehendere Calvum quidem Ciceroni visum exsanguem et aridum, Brutum autem otiosum atque diiunctum; rursusque Ciceronem a Calvo quidem male audisse tamquam solutum et enervem, a Bruto autem, ut ipsius verbis utar, tamquam fractum atque elumbem. si me interroges, omnes mihi videntur verum dixisse: sed mox ad singulos veniam, nunc mihi cum universis negotium est.

19. Nam quatenus antiquorum admiratores hunc velut terminum antiquitatis constituere solent, Cassium Severum, quem primum adfirmant flexisse ab illa vetere atque directa dicendi via, non infirmitate ingenii nec incitia literarum transtulisse se ad aliud dicendi genus contendo, sed iudicio et intellectu. vidit namque, ut paulo ante dicebam, cum condicione temporum et diversitate aurium formam quoque ac speciem orationis esse mutandam. facile perferebat prior ille populus, ut imperitus et rudis, impeditissimarum orationum spatia, atque id ipsam laudabat, si dicendo quis diem eximeret. iam vero longa principiorum praeparatio et narrationis alte repetita series et multarum divisionum ostentatio et mille argumentorum gradus, et quidquid aliud aridissimis Hermagorae et Apollodori libris praecipitur, in honore erat; quod si quis odoratus philosophiam videretur et ex ea locum aliquem orationi suae insereret, in caelum laudibus ferebatur. nec mirum; erant enim haec nova et incognita, et ipsorum quoque oratorum paucissimi praecepta rhetorum aut philosophorum placita cognoverant. at hercule pervol-

gatis iam omnibus, cum vix in cortina quisquam adsistat quin 20
 elementis studiorum, etsi non instructus, at certe imbutus
 sit, novis et exquisitis eloquentiae itineribus opus est, per
 quae orator fastidium aurium effugiat, utique apud eos iudices,
 qui vi et potestate, non iure aut legibus cognoscunt,
 nec accipiunt tempora, sed constituunt, nec expectandum 25
 habent oratorem, dum illi libeat de ipso negotio dicere, sed
 saepe ultro admonent atque alio transgredientem revocant et
 festinare se testantur.

20. Quis nunc feret oratorem de infirmitate valetudinis
 suae praefantem? qualia sunt fere principia Corvini. quis
 quinque in Verrem libros expectabit? quis de exceptione et
 formula perpetietur illa immensa volumina quae pro M. Tul-
 lio aut Aulo Caecina legimus? praecurrit hoc tempore iudex
 dicentem, et nisi aut cursu argumentorum aut colore sententiarum
 aut nitore et cultu descriptionum invitatus et corruptus est,
 aversatur [dicentem]. vulgus quoque adsistentium et adfluens
 et vagus auditor adsuevit iam exigere laetitiam et pulchritudinem
 orationis; nec magis perfert in iudiciis tristem et impexam
 antiquitatem, quam si quis in scaena Roscii aut Turpionis
 Ambivii exprimere gestus velit. iam vero iuvenes et in ipsa
 studiorum incude positi, qui profectus sui causa oratores
 sectantur, non solum audire sed etiam referre domum aliquid
 inlustre et dignum memoria volunt; traduntque in vicem ac
 saepe in colonias et provincias suas scribunt, sive sensus
 aliquis arguta et brevi sententia effulsit, sive locus exquisito
 et poetico cultu enituit. exigitur enim iam ab oratore etiam
 poeticus decor, non Accii aut Pacuvii veterno inquinatus,
 sed ex Horatii et Virgilii et Lucani saecrario prolatus. horum
 igitur auribus et iudiciis obtemperans nostrorum oratorum aetas
 pulchrior et ornatior extitit. neque ideo minus efficaces sunt
 orationes nostrae, quia ad aures iudicantium cum voluptate
 perveniunt. quid enim, si infirmiora horum temporum templa
 credas, quia non rudī caemento et informibus tegulis extruuntur,
 sed marmore nitent et auro radiantur?

21. Equidem fatebor vobis simpliciter me in quibusdam antiquorum
 vix risum, in quibusdam autem vix somnum te-

nere. nec unum de populo Canuti aut Atti ** de Furnio et
 Toranio quosque alios in eodem valetudinario haec ossa et haec
 5 macies probant: ipse mihi Calvus, cum unum et viginti, ut
 puto, libros reliquerit, vix in una et altera oratiuncula satis
 facit. nec dissentire ceteros ab hoc meo iudicio video: quo-
 tus enim quisque Calvi in Asitium aut in Drusum legit? at
 hercle in omnium studiosorum manibus versantur accusatio-
 10 nes quae in Vatinius inscribuntur, ac praecipue secunda ex
 his oratio; est enim verbis ornata et sententiis, auribus iudi-
 cum accommodata, ut scias ipsum quoque Calvum intellexisse
 quid melius esset, nec voluntatem ei, quo *minus* sublimius et cul-
 tius diceret, sed ingenium ac vires defuisse. quid? ex Cae-
 15 lianis orationibus nempe eae placent, sive universae sive
 partes earum, in quibus nitorem et altitudinem horum tempo-
 rum adgnosimus. sordes autem illae verborum et hians
 compositio et inconditi sensus redolent antiquitatem; nec
 quemquam adeo antiquarium puto, ut Caelium ex ea parte
 20 laudet qua antiquus est. concedamus sane C. Caesari, ut
 propter magnitudinem cogitationum et occupationes rerum
 minus in eloquentia effecerit quam divinum eius ingenium
 postulabat, tam hercule quam Brutum philosophiae suae re-
 linquamus; nam in orationibus minorem esse fama sua etiam
 25 admiratores eius fatentur: nisi forte quisquam aut Caesaris
 pro Decio Samnite aut Bruti pro Deiotaro rege ceterosque
 eiusdem lentitudinis ac teporis libros legit, nisi qui et car-
 mina eorundem miratur. fecerunt enim et carmina et in by-
 bliothechas rettulerunt, non melius quam Cicero, sed felicius,
 30 quia illos fecisse pauciores sciunt. Asinius quoque, quam-
 quam propioribus temporibus natus sit, videtur mihi inter
 Menenios et Appios studuisse. Pacuvium certe et Accium
 non solum *in* tragoediis sed etiam orationibus suis expressit;
 adeo durus et siccus est. oratio autem, sicut corpus homi-
 35 nis, ea demum pulchra est, in qua non eminent venae nec
 ossa numerantur, sed temperatus ac bonus sanguis implet
 membra et exurgit toris ipsosque nervos rubor tegit et
 decor commendat. nolo Corvinum insequi, quia nec per
 ipsum stetit quo minus laetitiam nitoremque nostrorum tem-

porum exprimeret, et videmus, in quantum iudicio eius vis 30
aut animi aut ingenii suffecerit.

22. Ad Ciceronem venio, cui eadem pugna cum aequalibus suis fuit quae mihi vobiscum est. illi enim antiquos mirabantur, ipse suorum temporum eloquentiam anteponebat; nec ulla re magis oratores aetatis eiusdem praecurrit quam iudicio. primus enim excoluit orationem, primus et 5
verbis dilectum adhibuit et compositioni artem, locos quoque laetiores attentavit et quasdam sententias invenit, utique in iis orationibus quas iam senior et iuxta finem vitae composuit, id est, postquam magis profecerat usuque et experimentis didicerat quod optimum dicendi genus esset. nam 10
prioribus eius orationibus non carent vitiiis antiquitatis: lentus est in principiis, longus in narrationibus, otiosus circa excessus; tarde commovetur, raro incalescit; pauci sensus apte et cum quodam lumine terminantur. nihil excerpere, nihil referre possis, et velut in rudi aedificio, firmus sane 15
paries et duraturus, sed non satis expolitus et splendens. ego autem oratorem, sicut locupletem ac lautum patrem familiae, non eo tantum volo tecto tegi quod imbrem ac ventum arceat, sed etiam quod visum et oculos delectet; non ea solum instrui suppellectile quae necessariis usibus suffi- 20
ciat, sed sit in apparatu eius et aurum et gemmae, ut sumere in manus et aspicere saepius libeat. quaedam vero procul arceantur ut iam oblitterata et olentia: nullum sit verbum velut rubigine infectum, nulli sensus tarda et inertis structura in morem annalium componantur; fugitet foedam et insulsam 25
scurrilitatem, variet compositionem, nec omnes clausulas uno et eodem modo determinet.

23. Nolo inridere rotam Fortunae et ius verri-
num et illud tertio quoque sensu in omnibus orationibus pro
sententia positum esse videatur. nam et haec invitus
rettuli et plura omisi, quae tamen sola mirantur atque ex-
primunt ii qui se antiquos oratores vocant. neminem nomi- 5
nabo, genus hominum significasse contentus: sed vobis uti-
que versantur ante oculos illi, qui Lucitium pro Horatio et
Lucretium pro Virgilio legunt, quibus eloquentia Anside Bassi
aut Servilii Noniani ex comparatione Sisennae aut Varronis

10 sordet, qui rhetorum nostrorum commentarios fastidiunt [oderunt], Calvi mirantur. quos more prisco apud iudicem fabulantes non auditores sequuntur, non populus audit, vix denique litigator perpetitur: adeo maesti et inculti illam ipsam, quam iactant, sanitatem non firmitate sed ieiunio con-
 15 sequuntur. porro ne in corpore quidem valetudinem medici probant quae nimia anxietate contingit; parum est aegrum non esse: fortem et laetum et alacrem volo. prope abest ab infirmitate, in quo sola sanitas laudatur. vos vero, *viri* disertissimi, ut potestis, ut facitis, inlustrate saeculum nostrum pulcherrimo genere dicendi. nam et te, Messalla, video laetissima quaeque antiquorum imitantem, et vos, *Materne* ac *Secunde*, ita gravitati sensuum nitorem et cultum verborum miscetis, ea electio inventionis, is ordo rerum, ea, quotiens causa poscit, ubertas, ea, quotiens permittit, brevitatis, is
 20 compositionis decor, ea sententiarum planitas est, sic exprimitis adfectus, sic libertatem temperatis, ut etiam si nostra iudicia malignitas et invidia tardaverit, verum de vobis dicturi sint posteri nostri.'

24. Quae cum *Aper* dixisset, 'adgnoscitne' inquit *Maternus* 'vim et ardorem *Apri* nostri? quo torrente, quo impetu saeculum nostrum defendit! quam copiose ac varie vexavit antiquos! quanto non solum ingenio ac spiritu, sed
 5 etiam eruditione et arte ab ipsis mutuatus est per quae mox ipsos incesseret! tuum tamen, *Messalla*, promissum immutasse non debet. neque enim defensorem antiquorum exigimus, nec quemquam nostrum, quamquam modo laudati sumus, iis quos insectatus est *Aper* comparamus. ac ne ipse
 10 quidem ita sentit, sed more vetere et a nostris philosophis saepe celebrato sumpsit sibi contra dicendi partes. igitur exprome nobis non laudationem antiquorum (satis enim illos fama sua laudat), sed causas cur tantum ab eloquentia eorum recesserimus, cum praesertim centum et viginti annos
 15 ab interitu *Ciceronis* in hunc diem effici ratio temporum collegerit.'

25. Tum *Messalla*: 'sequar praescriptam a te, *Materne*, formam; neque enim diu contra dicendum est *Apro*, qui primum, ut opinor, nominis controversiam movit, tanquam

parum proprie antiqui vocarentur quos satis constat ante centum annos fuisse. mihi autem de vocabulo pugna non est; sive illos antiquos sive maiores sive quo alio mavult nomine appellet, dum modo in confesso sit eminentiorem illorum temporum eloquentiam fuisse. ne illi quidem parti sermonis eius repugno, qua quasi convictus fatetur plures formas dicendi etiam isdem saeculis, nedum diversis extitisse. sed quo modo inter Atticos oratores primae Demostheni tribuntur, proximum [autem] locum Aeschines et Hyperides et Lysias et Lycurgus optinent, omnium autem concessu haec oratorum aetas maxime probatur, sic apud nos Cicero quidem ceteros eorundem temporum disertos antecessit, Calvus autem et Asinius et Caesar et Caelius et Brutus iure et prioribus et sequentibus anteponuntur. nec refert quod inter se specie differunt, cum genere consentiant. adstrictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Caesar, amarior Caelius, gravior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero: omnes tamen eandem sanitatem eloquentiae *prae se* ferunt, ut si omnium pariter libros in manum sumpseris, scias, quamvis in diversis ingeniis, esse quandam iudicii ac voluntatis similitudinem et cognationem. nam quod invicem [se] optrectaverunt et sunt aliqua epistulis eorum inserta ex quibus mutua malignitas detegitur, non est oratorum vitium sed hominum. nam et Calvum et Asinium et ipsum Cicero- nem credo solitos [et invidere] et vivere et ceteris humanae infirmitatis vitiis adfici: solum inter hos arbitror Brutum non malignitate nec invidia, sed simpliciter et ingenue iudicium animi sui detexisse. an ille Ciceroni invideret, qui mihi videtur ne Caesari quidem invidisse? quod ad Servium Galbam et C. Laelium attinet, et si quos alios antiquiorum agitare non destitit, non exigit defensorem, cum fatear quaedam eloquentiae eorum ut nascenti adhuc nec satis adultae defuisse.

26. Ceterum si omisso optimo illo et perfectissimo genere eloquentiae eligenda sit forma dicendi, malim hercle C. Gracchi impetum aut L. Crassi maturitatem quam calamistros Maecenatis aut tinnitus Gallionis: adeo melius est orationem vel hirta toga induere quam fucatis et meretriciis vestibus insignire. neque enim oratorius iste, immo hercule

ne virilis quidem cultus est, quo plerique temporum nostrorum actores ita utuntur, ut lascivia verborum et levitate sententiarum et licentia compositionis histrionales modos
 10 exprimant. quodque vix auditu fas esse debeat, laudis et gloriae et ingenii loco plerique iactant cantari saltarique commentarios suos. unde oritur illa foeda et praepostera, sed tamen frequens quibusdam exclamatio, ut oratores nostri tenere dicere, histriones diserte saltare dicantur.
 15 equidem non negaverim Cassium Severum, quem solum Aper noster nominare ausus est, si iis comparetur qui postea fuerunt, posse oratorem vocari, quamquam in magna parte librorum suorum plus carnis habeat quam sanguinis. primus enim contempto ordine rerum, omissa modestia ac pudore verborum, ipsis etiam quibus utitur armis incompositus et studio feriendi plerumque deiectus, non pugnat sed rixatur. ceterum, ut dixi, sequentibus comparatus et varietate eruditionis et lepore urbanitatis et ipsarum virium robore multum ceteros superat, quorum neminem Aper nominare et velut in aciem educere sustinuit. ego autem expectabam, ut incusato Asinio et Caelio et Calvo aliud nobis agmen produceret, plurisque vel certe totidem nominaret, ex quibus alium Ciceroni, alium Caesari, singulis deinde singulos opponeremus. nunc detrectasse nominatim antiquos
 25 oratores contentus neminem sequentium laudare ausus est nisi in publicum et in commune, veritus credo, ne multos offenderet, si paucos excerpisset. quotus enim quisque scholasticorum non hac sua persuasione fruitur, ut se ante Ciceronem numeret, sed plane post Gabinianum? at ego
 30 non verebor nominare singulos, quo facilius propositis exemplis adpareat, quibus gradibus fracta sit et deminuta eloquentia.

27. 'At paret' inquit Maternus 'et potius exsolve promissum. neque enim hoc colligi desideramus, disertiores esse antiquos, quod apud me quidem in confesso est, sed causas exquirimus, quas te solitum tractare aiebas, paulo ante
 5 plane mitior et eloquentiae temporum nostrorum minus iratus, antequam te Aper offenderet maiores tuos lacescendo.'

'Non sum' inquit 'offensus Apri illa disputatione, nec

iam vos offendi decebit, si quid forte aures vestras perstringat, cum sciatis hanc esse eius modi sermonum legem, iudicium animi citra damnum adfectus proferre.' 10

'Perge' inquit Maternus 'et cum de antiquis loquaris, utere antiqua libertate, a qua vel magis degeneravimus quam ab eloquentia.'

28. Cui Messala 'non reconditas, Materne, causas requiris, nec aut tibi ipsi aut huic Secundo vel huic Apro ignotas, etiam si mihi partes adsignatis proferendi in medium quae omnes sentimus. quis enim ignorat et eloquentiam et ceteras artes descivisse ab illa vetere gloria non inopia hominum, sed desidia iuventutis et neglegentia parentum et inscientia praecipientium et oblivione moris antiqui? quae mala primum in urbe nata, mox per Italiam fusa, iam in provincias manant. quamquam vestra vobis notiora sunt: ego de urbe et huius propriis ac vernaculis vitiis loquar, quae 10 natos statim excipiunt et per singulos aetatis gradus cumulantur, si prius de severitate ac disciplina maiorum circa educandos formandosque liberos pauca praedixero. nam pridem suus cuique filius, ex casta parente natus, non in cella emptae nutricis sed gremio ac sinu matris educabatur, cuius 15 praecipua laus erat tueri domum et inservire liberis. eligebatur autem maior aliqua natu propinqua, cuius probatis spectatisque moribus omnis eiusdem familiae suboles committeretur; coram qua neque dicere fas erat quod turpe dictu, neque facere quod inhonestum factu videretur. ac non 20 studia modo curasque, sed remissiones etiam lususque puerorum sanctitate quadam ac verecundia temperabat. sic Corneliam Gracchorum, sic Aureliam Caesaris, sic Atiam Augusti praefuisse educationibus ac produxisse principes liberos accepimus. quae disciplina ac severitas eo pertinebat, 25 ut sincera et integra et nullis pravitatibus detorta unius cuiusque natura toto statim pectore arriperet artes honestas, et sive ad rem militarem sive ad iuris scientiam sive ad eloquentiae studium inclinasset, id solum ageret, id universum hauriret.

29. At nunc natus infans delegatur Graeculae alicui ancillae, cui adiungitur unus aut alter ex omnibus servis, ple-

rumque vilissimus nec cuiquam serio ministerio adcommo-
 5 tus. horum fabulis et erroribus teneri statim et rudes ani-
 mi imbuuntur; nec quisquam in tota domo pensi habet quid
 coram infante domino aut dicat aut faciat. quin etiam ipsi
 parentes nec probitati neque modestiae parvulos adsuefaci-
 unt, sed lasciviae et dicacitati, per quae paulatim impuden-
 tia inrepat et sui alienique contemptus. iam vero propria et
 10 peculiaria huius urbis vitia paene in utero matris concipi
 mihi videntur, histrionalis favor et gladiatorum equorumque
 studia: quibus occupatus et obsessus animus quantum loci
 bonis artibus relinquit? quotum quemque invenies qui domi
 quicquam aliud loquatur? quos alios adolescentulorum ser-
 15 mones excipimus, si quando auditoria intravimus? ne prae-
 ceptores quidem ullas crebriores cum auditoribus suis fabu-
 las habent; colligunt enim discipulos non severitate disci-
 plinae nec ingenii experimento, sed ambitione salutationum
 et inlecebris adulationis.

30. Transeo prima discentium elementa, in quibus et
 ipsis parum laboratur: nec in auctoribus cognoscendis nec
 in evolvenda antiquitate nec in notitia vel rerum vel homi-
 num vel temporum satis operae insumitur. sed expetuntur
 5 quos rhetoras vocant; quorum professio quando primum in
 hanc urbem introducta sit quamque nullam apud maiores no-
 stros auctoritatem habuerit, statim dicturus, referam necesse
 est animum ad eam disciplinam, qua usos esse eos oratores
 accepimus, quorum infinitus labor et cotidiana meditatio et
 10 in omni genere studiorum assiduae exercitationes ipsorum
 etiam continentur libris. notus est vobis utique Ciceronis
 liber qui Brutus inscribitur, in cuius extrema parte (nam
 prior commemorationem veterum oratorum habet) sua initia,
 suos gradus, suae eloquentiae velut quandam educationem
 15 refert: se apud Q. Mucium ius civile didicisse, apud Philo-
 nem Academicum, apud Diodotum Stoicum omnes philoso-
 phiae partes penitus hausisse; neque iis doctoribus conten-
 tum, quorum ei copia in urbe contigerat, Achaiam quoque
 et Asiam peragrasse, ut omnem omnium artium varietatem
 20 complecteretur. itaque hercle in libris Ciceronis depre-
 hendere licet, non geometriae, non musicae, non grammati-

cae, non denique ullius artis ingenuae scientiam ei defuisse. ille dialecticae suptilitatem, ille moralis partis utilitatem, ille rerum motus causasque cognoverat. ita est enim, optimi viri, ita: ex multa eruditione et plurimis artibus et omnium rerum scientia exundat et exuberat illa admirabilis eloquentia; neque oratoris vis et facultas, sicut ceterarum rerum, angustis et brevibus terminis cluditur, sed is est orator, qui de omni quaestione pulchre et ornate et ad persuadendum apte dicere pro dignitate rerum, ad utilitatem temporum, cum voluptate audientium possit.

31. Hoc sibi illi veteres persuaserant, ad hoc efficiendum intellegebant opus esse, non ut in rhetorum scholis declamarent, nec ut fictis nec ullo modo ad veritatem accedentibus controversiis linguam modo et vocem exercebant, sed ut iis artibus pectus implebant, in quibus de bonis ac malis, de honesto et turpi, de iusto et iniusto disputatur; haec enim est oratori subiecta ad dicendum materia. nam in iudiciis fere de aequitate, in deliberationibus *de utilitate*, in laudationibus de honestate disserimus, ita tamen ut plerumque haec in vicem miscantur: de quibus copiose et varie et ornate nemo dicere potest, nisi qui cognovit naturam humanam et vim virtutum pravitatemque vitiorum et *habet* intellectum eorum quae nec in virtutibus nec in vitiis numerantur. Ex his fontibus etiam illa profluunt, ut facilius iram iudicis vel instiget vel leniat, qui scit quid sit ira, promptius ad miserationem impellat, qui scit quid sit misericordia et quibus animi motibus concitetur. in his artibus exercitationibusque versatus orator, sive apud infestos sive apud cupidos sive apud invidentes sive apud tristes sive apud timentes dicendum habuerit, tenebit venas animorum, et prout cuiusque natura postulabit, adhibebit manum et temperabit orationem, parato omni instrumento et ad omnem usum reposito. sunt apud quos adstrictum et collectum et singula statim argumenta concludens dicendi genus plus fidei meretur: apud hos dedisse operam dialecticae proficiet. alios fusa et aequabilis et ex communibus ducta sensibus oratio magis delectat: ad hos permovendos mutuabimur a Peripateticis aptos et in omnem disputationem paratos iam locos. dabant Academici pugnacitatem, Plato altitudinem, Xenophon

iucunditatem: ne Epicuri quidem et Metrodori honestas
 30 quasdam exclamationes adsumere iisque prout res poscit
 uti alienum erit oratori. neque enim sapientem informamus
 neque Stoicorum ꝑ artem, sed eum qui quasdam artes hau-
 rere, omnes libare debet. ideoque et iuris civilis scientiam vete-
 res oratores comprehendebant, et grammatica musica [et] geo-
 35 metria imbuebantur. incidunt enim causae, plurimae quidem ac
 paene omnes, in quibus iuris notitia desideratur, pleraeque
 autem in quibus haec quoque scientia requiritur.

32. Nec quisquam respondeat sufficere ut ad tempus sim-
 plex quiddam et uniforme doceamur. primum enim aliter
 utimur propriis, aliter commodatis, longeque interesse ma-
 nifestum est, possideat quis quae profert an mutuetur. deinde
 5 ipsa multarum artium scientia etiam aliud agentes nos ornat,
 atque ubi minime credas, eminent et excellit. idque non do-
 ctus modo et prudens auditor sed etiam populus intellegit ac
 statim ita laude prosequitur, ut legitime studuisse, ut per
 omnes eloquentiae numeros isse, ut denique oratorem esse
 10 fateatur; quem non posse aliter existere nec extitisse um-
 quam confirmo, nisi cum, qui tamquam in aciem omnibus
 armis instructus, sic in forum omnibus artibus armatus exie-
 rit. quod adeo neglegitur ab horum temporum disertis, ut
 in actionibus eorum ipsa quoque cotidiani sermonis foeda
 15 ac pudenda vitia deprehendantur; ut ignorent leges, non te-
 neant senatus consulta, ius civitatis ultro derideant, sapien-
 tia vero studium et praecepta prudentium penitus reformi-
 dent. in paucissimos sensus et angustas sententias detrudunt
 eloquentiam velut expulsam regno suo, ut quae olim omnium
 20 artium domina pulcherrimo comitatu pectora implebat, nunc
 circumcisa et amputata, sine apparatu, sine honore, paene
 dixerim sine ingenuitate, quasi una ex sordidissimis artifi-
 ciis discatur. ergo hanc primam et praecipuam causam ar-
 bitror, cur in tantum ab eloquentia antiquorum oratorum
 25 recesserimus. si testes desiderantur, quos potiores nomi-
 nabo quam apud Graecos Demosthenem, quæ studiosissi-
 mum Platonis auditorem fuisse memoriae proditum est? et
 Cicero his, ut opinor, verbis refert, quidquid in eloquentia
 effecerit, id se non in rhetorum officinis, sed Academiae spa-

tiis consecutum. sunt aliae causae, magnae et graves, quas a vobis aperiri aequum est, quoniam quidem ego iam meum munus explevi, et quod mihi in consuetudine est, satis multos offendi, quos, si forte haec audierint, certum habeo dicturos me, dum iuris et philosophiae scientiam tamquam oratori necessariam laudo, ineptiis meis plausisse.' 35

33. Et Maternus 'mihi quidem' inquit 'susceptum a te munus adeo peregrisse nondum videris, ut inchoasse tantum et velut vestigia ac liniamenta quaedam ostendisse videaris. nam quibus artibus instrui veteres oratores soliti sint dixisti differentiamque nostrae desidiae et inscientiae adversus acerrima et fecundissima eorum studia demonstrasti: cetera expecto, ut quem ad modum ex te didici, quid aut illi scierint aut nos nesciamus, ita hoc quoque cognoscam, quibus exercitationibus iuvenes iam et forum ingressuri confirmare et alere ingenia sua soliti sint. neque enim tantum arte et scientia sed longe magis facultate et usu eloquentiam contineri, nec tu puto abnues et hi significare voltu videntur.'

Deinde cum Aper quoque et Secundus idem adnuissent, Messalla quasi rursus incipiens: 'quoniam initia et semina veteris eloquentiae satis demonstrasse videor, docendo quibus artibus antiqui oratores institui erudiri soliti sint, persequar nunc exercitationes eorum. quamquam ipsis artibus inest exercitatio, nec quisquam percipere tot tam reconditas tamque varias res potest, nisi ut scientiae meditatio, meditationi facultas, facultati usus eloquentiae accedat. per quae colligitur eandem esse rationem et percipiendi quae proferas et proferendi quae perceperis. sed si cui obscuriora haec videntur isque scientiam ab exercitatione separat, illud certe concedet, instructum et plenum his artibus animum longe paratiorem ad eas exercitationes venturum, quae propriae esse oratorum videntur. 26

34. Ergo apud maiores nostros iuvenis ille qui foro et eloquentiae parabatur, imbutus iam domestica disciplina, refertus honestis studiis deducebatur a patre vel a propinquis ad eum oratorem, qui principem in civitate locum optinebat. hunc sectari, hunc prosequi, huius omnibus dictionibus interesse sive in iudiciis sive in contionibus adsuesce-

bat, ita ut altercationes quoque exciperet et iurgiis interes-
 set utque sic dixerim, pugnare in proelio disceret. magnus
 ex hoc usus, multum constantiae, plurimum iudicii iuve-
 10 nibus statim contingebat, in media luce studentibus atque
 inter ipsa discrimina, ubi nemo impune stulte aliquid aut
 contrarie dicit, quo minus et iudex respuat et adversarius
 exprobet, ipsi denique advocati aspernentur. igitur vera
 statim et incorrupta eloquentia imbuebantur; et quamquam
 15 unum sequerentur, tamen omnes eiusdem aetatis patronos
 in plurimis et causis et iudiciis cognoscebant; habebantque
 ipsius populi diversissimarum aurium copiam, ex qua facile
 deprehenderent quid in quoque vel probaretur vel displice-
 ret. ita nec praeceptor deerat, optimus quidem et electissi-
 20 mus, qui faciem eloquentiae, non imaginem praestaret, nec
 adversarii et aemuli ferro, non rudibus dimicantes, nec au-
 ditorium semper plenum, semper novum ex invidis et faventi-
 bus, ut nec bene *nec male* dicta dissimularentur. scitis enim
 magnam illam et duraturam eloquentiae famam non minus in
 25 diversis subselliis parari quam *in suis*; inde quin immo con-
 stantius surgere, ibi fidelius corroborari. atque hercule sub
 eius modi praeceptoribus iuvenis ille de quo loquimur, ora-
 torum discipulus, fori auditor, sectator iudiciorum, erudi-
 tus et adsuefactus alienis experimentis, cui cotidie audienti
 30 notae leges, non novi iudicum voltus, frequens in oculis
 consuetudo contionum, saepe cognitae populi aures, sive
 accusationem susceperat sive defensionem, solus statim et
 unus cuicumque causae par erat. nono decimo aetatis anno
 L. Crassus C. Carbonem, unoetvicensimo Caesar Dolabel-
 35 lam, altero et vicensimo Asinius Pollio C. Catonem, non mul-
 tum aetate antecedens Calvus Vatinius iis orationibus inse-
 cuti sunt, quas hodie quoque cum admiratione legimus.

35. At nunc adolescentuli nostri deducuntur in scholas
 isvorum, qui rhetores vocantur, quos paulo ante Cice-
 ron's tempora extitisse nec placuisse maioribus nostris ex
 eo manifestum est, quod a Crasso et Domitio censoribus clu-
 5 dere, ut ait Cicero, ludum impudentiae iussi sunt. sed
 ut dicere institueram, deducuntur in scholas, *in* quibus non
 facile dixerim utrumne locus ipse an condiscipuli an genus

stadium plus mali ingenii adferant. nam in loco nihil reverentiae est, in quem nemo nisi aequae imperitus intret: in condiscipulis nihil profectus, cum pueri inter pueros et adulescentuli inter adulescentulos pari securitate et dicant et audiantur; ipsae vero exercitationes magna ex parte contrariae. nempe enim duo genera materiarum apud rhetoras tractantur, suasoriae et controversiae. ex his suasoriae quidem, tamquam plane leviores et minus prudentiae exigentes, pueris delegantur, controversiae robustioribus assignantur, quales, per fidem, et quam incredibiliter compositae! sequitur autem ut materiae abhorrenti a veritate declamatio quoque adhibeatur. sic fit ut tyrannicidarum praemia aut vitiarum electiones aut pestilentiae remedia aut in cesta matrum aut quidquid in schola cotidie agitur, in foro vel raro vel numquam, ingentibus verbis persequantur; cum ad veros iudices ventum ***

36. *** rem cogitant, nihil humile vel abiectum eloqui poterat. magna eloquentia, sicut flamma, materia alitur et motibus excitatur et urendo clarescit. eadem ratio in nostra quoque civitate antiquorum eloquentiam provexit. nam etsi horum quoque temporum oratores ea consecuti sunt, quae composita et quiete et beata re publica tribui fas erat, tamen illa perturbatione ac licentia plura sibi adsequi videbantur, cum mixtis omnibus et moderatore uno carentibus tantum quisque orator saperet quantum erranti populo persuadere poterat. hinc leges assiduae et populare nomen, hinc contiones magistratum paene pernoctantium in rostris, hinc accusationes potentium reorum et adsignatae etiam domibus inimicitiae, hinc procerum factiones et assidua senatus adversus plebem certamina. quae singula etsi distrahebant rem publicam, exercebant tamen illorum temporum eloquentiam et magnis cumulare praemiis videbantur, quia quanto quisque plus dicendo poterat, tanto facilius honores adsequeretur, tanto magis in ipsis honoribus collegas suos anteibat, tanto plus apud principes gratiae, plus auctoritatis apud patres, plus notitiae ac nominis apud plebem parabat. hi clientelis etiam exterarum nationum redundabant, hos ituri in provincias magistratus reverebantur, hos reversi co-

lebant, hos et praeturae et consulatus vocare ultro videbantur, hi ne privati quidem sine potestate erant, cum et populum et senatum consilio et auctoritate regerent. quin immo sibi ipsi persuaserant neminem sine eloquentia aut adsequi posse in civitate aut tueri conspicuum et eminentem locum. nec mirum, cum etiam inviti ad populum producerentur, cum parum esset in senatu breviter censere, nisi quis ingenio et eloquentia sententiam suam tueretur, cum in aliquam invidiam aut crimen vocati sua voce respondendum haberent, cum testimonia quoque in iudiciis non absentes nec per tabellam dare, sed coram et praesentes dicere cogentur. ita ad summa eloquentiae praemia magna etiam necessitas accedebat, et quo modo disertum haberi pulchrum et gloriosum, sic contra mutum et elinguem videri deforme habebatur.

37. Ergo non minus rubore quam praemiis stimulabantur, ne clientulorum loco potius quam patronorum numerarentur, ne traditae a maioribus necessitudines ad alios transirent, ne tamquam inertes et non suffecturi honoribus aut non impetrarent aut impetratos male tuerentur. nescio an venerint in manus vestras haec vetera, quae et in antiquariorum bibliothecis adhuc manent et cum maxime a Muciano contrahuntur, ac iam undecim, ut opinor, Actorum libris et tribus Epistularum composita et edita sunt. ex his intellegi potest Cn. Pompeium et M. Crassum non viribus modo et armis sed ingenio quoque et oratione valuisse; Lentulos et Metellos et Lucullos et Curiones et ceteram procerum manum multum in his studiis operae curaeque posuisse, nec quemquam illis temporibus magnam potentiam sine aliqua eloquentia consecutum. his accedebat splendor reorum et magnitudo causarum, quae et ipsa plurimum eloquentiae praestant. nam multum interest, utrumne de furto aut formula et interdicto dicendum habeas, an de ambitu comitiorum, expilatis sociis et civibus trucidatis. quae mala sicut non accidere melius est isque optimus civitatis status habendus est, in quo nihil tale patimur, ita cum acciderent, ingentem eloquentiae materiam subministrabant. crescit enim cum amplitudine rerum vis ingenii, nec quisquam claram et in-

lustrem orationem efficere potest nisi qui causam parem invenit. non, opinor, Demosthenem orationes inlustrant quas²⁵ adversus tutores suos composuit, nec Ciceronem magnum oratorem P. Quintius defensus aut Licinius Archias faciunt: Catilina et Milo et Verres et Antonius hanc illi famam circumdederunt; non quia tanti fuerit rei publicae malos ferre cives, ut uberem ad dicendum materiam oratores haberent,³⁰ sed, ut subinde admoneo, quaestionis meminerimus sciamusque nos de ea re loqui, quae facilius turbidis et inquietis temporibus existit. quis ignorat utilius ac melius esse frui pace quam bello vexari? plures tamen bonos proeliatos bella quam pax ferunt. similis eloquentiae condicio. nam³⁵ quo saepius steterit tamquam in acie quoque plures et intulerit ictus et exceperit quoque maiores adversarios acioresque pugnas sibi ipsa desumpserit, tanto altior et excelsior et illis nobilitata discriminibus in ore hominum agit, quorum ea natura est, ut *secura* † velint. 40

38. Transeo ad formam et consuetudinem veterum iudiciorum. quae etsi nunc aptior est veritati, eloquentiam tamen illud forum magis exercebat, in quo nemo intra paucissimas horas perorare cogeatur et liberae comperendinationes erant et modum dicendi sibi quisque sumebat et numerus neque dierum neque patronorum finiebatur. primus haec tertio consulatu Cn. Pompeius adstrinxit imposuitque veluti frenos eloquentiae, ita tamen ut omnia in foro, omnia legibus, omnia apud praetores gererentur; apud quos quanto maiora negotia olim exerceri solita sint, quod maius argumentum est quam quod causae centumvirales, quae nunc primum optinent locum, adeo splendore aliorum iudiciorum obruebantur, ut neque Ciceronis neque Caesaris neque Bruti neque Caelii neque Calvi, non denique ullius magni oratoris liber apud centumviros dictus legatur, exceptis orationibus¹⁵ Asinii quae pro heredibus Urbinae inscribuntur, ab ipso tamen Pollione mediis divi Augusti temporibus habitae, postquam longa temporum quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas et maxime principis disciplina ipsam quoque eloquentiam sicut omnia alia pacaverat. 24

39. Parvum et ridiculum fortasse videbitur quod dictu-

rus sum, dicam tamen, vel ideo ut ridear. quantum humilitatis putamus eloquentiae attulisse paenulas istas, quibus adstricti et velut inclusi cum iudicibus fabulamur? quantum virium detraxisse orationi auditoria et tabularia credimus, in quibus iam fere plurimae causae explicantur? nam quo modo nobiles equos cursus et spatia probant, sic est aliquis oratorum campus, per quem nisi liberi et soluti ferantur, debilitatur ac frangitur eloquentia. ipsam quin immo curam et diligentis stili anxietatem contrariam experimur, quia saepe interrogat iudex, quando incipias, et ex interrogatione eius incipiendum est. frequenter probationibus et testibus silentium + patronus indicit. unus inter haec dicenti aut alter adsistit, et res velut in solitudine agitur. oratori autem clamore plausuque opus est et velut quodam teatro; qualia cotidie antiquis oratoribus contingebant, cum tot pariter ac tam nobiles forum coartarent, cum clientelae quoque ac tribus ac municipiorum etiam legationes ac pars Italiae periclitantibus adsisteret, cum in plerisque iudiciis crederet populus Romanus sua interesse quid iudicaretur. satis constat C. Cornelium et M. Scaurum et T. Milonem et L. Bestiam et P. Vatinius concursu totius civitatis et accusatos et defensos, ut frigidissimos quoque oratores ipsa certantis populi studia excitare et incendere potuerint. itaque hercule eius modi libri extant, ut ipsi quoque qui egerunt non aliis magis orationibus censeantur.

40. Iam vero contiones assiduae et datum ius potentissimum quemque vexandi atque ipsa inimicitarum gloria, cum se plurimi disertorum ne a Publio quidem Scipione aut L. Sulla aut Cn. Pompeio abstinerent, et ad incessendos principes viros, ut est natura invidiae, populi pronis ut histriones auribus uterentur, quantum ardorem ingeniis, quas oratoribus faces admovebant! non de otiosa et quieta re loquimur et quae probitate et modestia gaudeat, sed est magna illa et notabilis eloquentia alumna licentiae, quam stulti libertatem vocant, comes seditionum, effrenati populi incitamentum, sine obsequio, sine veritate, contumax, temeraria, adrogans, quae in bene constitutis civitatibus non oritur. quem eum oratorem Lacedaemonium, quem Creten-

sem accepimus? quarum civitatum severissima disciplina et severissimae leges traduntur. ne Macedonum quidem ac¹⁵ Persarum aut ullius gentis, quae certo imperio contenta fuerit, eloquentiam novimus. Rhodii quidam, plurimi Athenienses oratores extiterunt, apud quos omnia populus, omnia imperiti, omnia, ut sic dixerim, omnes poterant. nostra quoque civitas, donec erravit, donec se partibus et dissen-²⁰ sionibus et discordiis confecit, donec nulla fuit in foro pax, nulla in senatu concordia, nulla in iudiciis moderatio, nulla superiorum reverentia, nullus magistratum modus, tulit sine dubio valentio-²⁵ rem eloquentiam, sicut indomitus ager habet quasdam herbas laetiores. sed nec tanti rei publicae Gracchorum eloquentia fuit, ut pateretur et leges, nec bene famam eloquentiae Cicero tali exitu pensavit.

41. Sic quoque quod superest antiqui oratoribus fori non emendatae nec usque ad votum compositae civitatis argumentum est. quis enim nos advocat nisi aut nocens aut miser? quod municipium in clientelam nostram venit nisi quod aut vicinus populus aut domestica discordia agitat? ⁵ quam provinciam tuemur nisi spoliata vexataque? atqui melius fuisset non queri quam vindicari. quod si inveniretur aliqua civitas in qua nemo peccaret, supervacuum esset inter innocentes orator sicut inter sanos medicus. quo modo tamen minimum usus minimumque profectus ars medentis ha-¹⁰ bet in iis gentibus, quae firmissima valetudine ac saluberrimis corporibus utuntur, sic minor oratorum honor obscuriorque gloria est inter bonos mores et in obsequium regentis paratos. quid enim opus est longis in senatu sententiis, cum optimi cito consentiant? quid multis apud populum contio-¹⁵ nibus, cum de re publica non imperiti et multi deliberent, sed sapientissimus et unus? quid voluntariis accusationibus, cum tam raro et tam parce peccetur? quid invidiosis et excedentibus modum defensionibus, cum clementia cognoscen-²⁰ tis obviam periclitantibus eat? credite, optimi et in quantum opus est disertissimi viri, si aut vos prioribus saeculis aut illi quos miramur his nati essent, ac deus aliquis vitas ac [vestra] tempora repente mutasset, nec vobis summa illa laus et gloria in eloquentia neque illis modus et temperamentum

5 defuisset: nunc, quoniam nemo eodem tempore adsequi potest magnam famam et magnam quietem, bono saeculi sui quisque citra obtrectionem alterius utatur.

42. Finierat Maternus, cum Messalla: 'erant quibus contra dicerem, erant de quibus plura dici vellem, nisi iam dies esset exactus.' 'fiet' inquit Maternus 'postea arbitrato tuo, et si qua tibi obscura in hoc meo sermone visa sunt, de iis rursus conferemus.' ac simul adsurgens et Aprum complexus 'ego' inquit 'te poetis, Messalla autem antiquariis criminabimur.' 'at ego vos rhetoribus et scholasticis' inquit.

Cum adrisissent, discessimus.

Bei B. G. Teubner in Leipzig sind ferner erschienen:

WÖRTERBUCH

III

XENOPHONS ANABASIS.

Für den Schulgebrauch bearbeitet

von

Ferdinand Vollbrecht,

Rector zu Otterndorf.

Mit 70 in den Text eingedruckten Holzschnitten, drei lithogr. Tafeln
und einer Karte.

Zweite Aufl. gr. 8. geh. 1 Mark 80 Pf.

Benseler - Schenkl's

Griechisch-deutsches und deutsch-griechisches

SCHUL-WÖRTERBUCH.

- I. Band: Griechisch-Deutsch. Von G. E. Benseler. 4. Aufl.
Besorgt von J. Rieckher. gr. 8. geh. Preis 6 Mark.
II. Band: Deutsch-Griechisch. Von K. Schenkl. gr. 8.
2. Aufl. geh. Preis 8 Mark 40 Pf.

Schulwörterbuch zu C. J. Cäsar mit besonderer Berücksichtigung der Phraseologie. Von Dr. H. Ebeling. gr. 8. geh. 1 Mark.

Wörterbuch zu den Lebensbeschreibungen des Cornelius Nepos. Für den Schulgebrauch herausgegeben von H. Haacke. 3. Aufl. 8. 1873. geh. 1 Mark. [Mit dem Text des Nepos 1 Mark 20 Pf.]

Schulwörterbuch zu Cornelius Nepos mit besonderer Berücksichtigung der Phraseologie. Von Dr. H. Ebeling. gr. 8. geh. 80 Pf.

Wörterbuch zu den Fabeln des Phädrus. Für den Schulgebrauch herausgegeben von A. Schaubach. 8. 1870. geh. 60 Pf. [Mit dem Text des Phädrus 90 Pf.]

Wörterbuch zu Siebelis' tirocinium poeticum. Von A. Schaubach. 3. Aufl. gr. 8. 1874. geh. 45 Pf.

Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches
SCHUL - W Ö R T E R B U C H

VON

Friedrich Adolph Heinichen,

Dr. der Phil. und Licentiaten der Theologie, Gymnasialprorector a. D. und Professor

Erster Theil:

Zweiter Theil:

Lateinisch-deutsch.

Deutsch-lateinisch.

2. Aufl. Lex.-8. 1870. geh. 5 Mark 40 Pf.

2. Aufl. Lex.-8. 1871. geh. 4 Mark 80 Pf.

Dieses neueste lateinische Wörterbuch ist für den ganzen Cursus des Gymnasial-Unterrichts bestimmt und hat bereits in den meisten Schulen Deutschlands Eingang gefunden. Seine Vorzüge vor ähnlichen compendiösen Wörterbüchern sind allgemein anerkannt.

Wörterbuch

zu

Ovid's Metamorphosen.

Von

Dr. Johannes Siebelis.

2. Aufl. Besorgt von Fr. Polle. gr. 8. geh. 2 Mark 70 Pf.

Der durch seine Ausgabe der Metamorphosen (5. Aufl. 1867) und anderer Schulbücher rühmlichst bekannte Verfasser bietet in diesem Wörterbuche ein neues Hilfsmittel für das Verständnis der Metamorphosen, das den Bedürfnissen der Schule und der Wissenschaft gleichzeitig Rechnung trägt.

Reallexikon des classischen Alterthums
für Gymnasien.

Im Verein mit mehreren Schulmännern herausgegeben

von

Dr. Fr. Lübker.

Vierte durchgängig verbesserte Auflage.

72 Bogen. Lex.-8. Mit vielen Abbildungen. geh. 12 Mark.

Das Buch hat eine so ausserordentlich günstige Aufnahme gefunden, dass drei starke Auflagen rasch hintereinander nothig wurden. Dasselbe wird vorzugsweise gern zu Prämien benutzt.

F
23786-
23788
23 787a